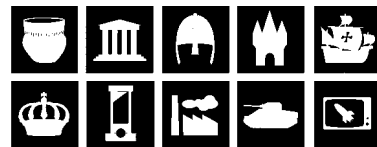

KLEIO

UITGAVE VAN DE VGN
JAARGANG 57 | APRIL 2016

VOOR DOCENTEN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING

OP DE VLUCHT VOOR DE OORLOG

- ONDERDUIKERS OP DE **ORGELZOLDER**
- WAAROM **VERDUN EN DE SOMME** ZO BIJZONDER ZIJN
- WIE HAD ER **SCHULD** AAN DE HOLOCAUST?

2

Geachte lezer,

Doet u mij een plezier en kijkt u nog eens goed naar de foto op de cover van deze *Kleio*. Joodse vluchtelingen die voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog veilig in Londen arriveren. Door een grote *steamliner* gebracht. Welk een contrast met de vluchtelingen die tegenwoordig met slechte en volgepakte bootjes proberen het oorlogsgebied in het Midden-Oosten te verlaten omdat de oorlog hen wel heel dicht nadert.

Oorlogen uit het verleden en oorlogen tegenwoordig zorgen voor veel ellende. In *Kleio* blijven wij aandacht besteden aan de oorlogen. Uiteraard bespreken we de oorzaken en de gevolgen ervan, maar de *petit histoire* wordt niet vergeten. 'In het kleine schuilt het grote', leerde een bevlogen docent mij ooit.

In deze *Kleio* vindt u veel interessante verhalen die over de oorlog gaan: zo schrijft Nicole van der Steen over de onderduikers op de zolder van een Rotterdamse kerk en legt Hans Vermeer uit waarom Verdun en de dorpjes langs de Somme duizenden toeristen per jaar trekken. Lida Boukris-Jong vertelt het verhaal van Truus Wijsmuller, een (relatief) onbekende verzetsstrijdster.

Het artikel over het Duitse Moederkruis is bedoeld om te verduidelijken hoe de nationaal-socialisten dachten over de positie van de vrouw en op welke wijze dit werd uitgewerkt: een opzienbarend aantal vrouwen heeft (waarschijnlijk met zeer veel genoegen) het Moederkruis mogen ontvangen.

Uiteraard staat ook deze *Kleio* bol van nieuws over boeken die handelen over oorlogen en worden er lessuggesties gegeven bij gevoelige historische onderwerpen zoals de Holocaust, of minder gevoelige onderwerpen zoals in de film *Publieke Werken*. Een *Kleio* kortom met aandacht voor de oorlog, maar gelukkig ook met aandacht voor luchtiger onderwerpen, want het is altijd nog beter om over de oorlog te lezen dan deze zelf mee te maken.

Veel leesplezier en lesplezier,
Ben Vriesema

14

Contributie

- Lidmaatschap VGN € 75,-
- Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie

Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans
voorzitter (CEVO, basis-
onderwijs, commissie Pabo)

Maud Knook
penningmeester

Martin Bezemer
(commissie vmbo)

Vincent Loth
(KNHG, vwo)

Hellen Janssen

(commissie havo/vwo)

Marcel Nonhebel
secretaris (didactiekcommissie)

Berichten voor het VGN-
bestuur kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

COLOFON

Kleio is een uitgave van de vereniging van docenten in geschiedenis en staats-inrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis.

HOOFDREDACTIE

Ben Vriesema
hoofdredactie@vgnkleio.nl

EINDREDACTIE

Annemiek de Groot
Juil Lelieveld
Richard de Rooij
Anneleen Siebelink
redactie@vgnkleio.nl

REDACTIE

Daan van Leeuwen
Lisa Oskamp
Ramses Peters
Daan Schuijt
Nicole van der Steen
Jan Verdonk
Hans Vermeer

MEDEWERKERS

Jelte Posthumus
Ton van der Schans

VORMGEVING

Bianca Emanuel
Magazine Design

REDACTIEADRES

Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede

DRUK

Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

ADVERTENTIE ACQUISITIE

Susanne Elgershuizen
06 - 137 601 25
elgershuizen15@gmail.com

KOPIJ VOOR DE KLEIOKRANT

kunt u sturen naar
redactie@vgnkleio.nl.

VOOR UITGEVERS

Recensies aanvragen via
boeken@vgnkleio.nl.

WEBSITE

www.vgnkleio.nl

TWITTER

@gsonderwijs

- 4 HET ACHTERHUIS VAN ROTTERDAM**
- 10 FRÉNK VAN DER LINDEN... EN DE GESCHIEDENIS
- 13 COLUMN: TON VAN DER SCHANS
- 14 HOE LEIDEN ZICH ONTWIKKELDE VAN BURCHT TOT BLOEIENDE LAKENSTAD**
- 18 EXPERTS: RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN
- 22 WAAROM VERDUN EN DE SOMME ZO BIJZONDER VOOR FRANS EN BRITEN ZIJN**
- 27 BOEKEN
- 28 UITGELEZEN: PRINCIP EN DE EERSTE SLACHTOFFERS VAN WO I
- 31 KLEIOSCOOP: PUBLIEKE WERKEN
- 34 TRUUS WIJSMULLER REDDE TALLOZE KINDEREN UIT HANDEN VAN DE NAZI'S**
- 38 KLAAR VOOR DE KLAS
- 40 RECENT VERSCHENEN BOEKEN OVER OORLOG**
- 44 VGNNIEUWS: NATIONAAL GESCHIEDENISONDERWIJSCONGRES

46

62

4

- 46 MOEDERSCHAPSMEDAILLES IN DUITSE RIJK**
- 50 VGNNIEUWS: VMBO-CONGRES
- 52 LEERLINGEN DENKEN NA OVER SCHULDVRAAG HOLOCAUST**
- 58 RECENSIES
- 62 KLEIOKRANT
- 65 COLUMN: JELTE POSTHUMUS

Cover:
De aankomst van
Joodse vluchte-
lingen in Londen,
februari 1939. Foto:
Bundesarchiv.

ONDERDUIKERS BOVEN

Het Achterhuis van Rotterdam

Bloemenman
Emanuel Andriess.
Hiernaast:
De Breepleinkerk.

HET ORGEL

In Rotterdam-Zuid, in Tuindorp Vreewijk, staat op een druk kruispunt de Breepleinkerk. Met haar opvallende jaren dertig- uiterlijk past ze prachtig in het straatbeeld. Op de voorgevel zijn nog vaag de contouren van een wit kruis en het woord 'hospitaal' te zien: in mei 1940 waren hier patiënten ondergebracht uit het Zuiderziekenhuis, dat in de vuurlinie dreigde te raken. Maar beroemder is de kerk om de drie echtparen die vanaf 1942 boven het orgel woonden.

Trouwfoto van Rebecca Andriesse en Maurice Kool, 28 mei 1942.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Aan het begin van de twintigste eeuw bevond zich in Rotterdam, na Amsterdam, de grootste Joodse gemeenschap van Nederland: bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog telde die zo'n dertienduizend personen. Tot aan de jaren twintig was er ook een 'Joodse wijk' in het centrum, tussen het Hofplein, de West-Kruiskade, het Centraal Station en de oude Diergaarde. Later trokken veel Joodse gezinnen naar de nieuwbouwwijken in Blijdorp en Bergpolder.

LOODS 24

Na het bombardement, dat ook de Joodse buurt trof, verhuisden enkele honderden naar Rotterdam-Zuid. In de wijk Feijenoord, op het terrein van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen, werd in mei 1942 een opslagloods gereedgemaakt voor het bijeenbrengen van Joden die (na juli 1942) via Westerbork moesten worden gedeporteerd naar Auschwitz en Sobibor. Het was een uitgelezen plek: aan het oog onttrokken door een muur, gelegen aan een spoorlijn, zonder woonhuizen in de buurt. Van de circa achtduizend mensen die werden weggevoerd werden er 6318 vermoord. Weinig mensen keerden terug uit kampen of van onderduikadressen; in mei 1947 woonden nog maar 852 joden in Rotterdam. Loods 24 bestaat niet meer. Op de bewuste plaats is een monument opgericht en worden bij een overgebleven stukje muur van het handelsterrein elk jaar de slachtoffers herdacht. Op het Joods Kindermonument zijn de namen aangebracht van de 686 kinderen, in leeftijd variërend van één maand tot twaalf jaar, die vanaf de loods zijn weggevoerd en vermoord.

De Breewegkerk.
Rechts: Familie De Mars.

KERKORGEL

In 1940 was Rebecca Andriesse vijftien jaar. Met haar ouders woonde ze aan de Kruiskade, die destijds dwars door de Joodse buurt liep. Haar vader Emanuel was bloemenkoopman, haar moeder Aaltje een activiste die gevluchte Duitse Joden eten en onderdak bood. Tijdens het bombardement van 14 mei werd hun huis totaal verwoest; het gezin vond een andere woning aan de Dordtselaan, 'op Zuid'. In het voorjaar van 1942 werd Rebecca's moeder opgehaald door een Duits arrestatieteam. Ze bleek verraden door een van haar vluchtelingen. Niet veel later overleed ze in vrouwenkamp Ravensbrück. Steeds meer Joodse Rotterdammers werden opgepakt en gedeporteerd. Ook voor Rebecca en haar acht jaar oudere vriend Maurice Kool kwam de oproep voor het transport. Vader Emanuel besloot

zich te melden, maar Rebecca's opa regelde voor zijn kleindochter en haar verloofde een onderduik-adres, 'voor een week of zes': de Breepleinkerk. Het stel trouwde nog snel op 28 mei 1942 en meldde zich op 29 mei bij de koster, die hen binnen liet en hun sterren ritueel verbrandde.

Koster Jacobus de Mars en zijn vrouw Annigje brachten het jonge echtpaar onder op de zolder schuin boven het kerkorgel, waar de koster een luik had gemaakt in het plafond van de psalmenkamer. Het zoldertje was niet groter dan tweeënhalft bij drie meter en bevatte alleen twee matrassen. 's Zomers was het er bloedheet, 's winters heel koud en tijdens kerkdiensten was het er door het volume van het orgel en de samenhang nauwelijks uit te houden. Al snel kwamen ook de ouders van Maurice op de zolder onderduiken; hun vorige schuil-adres, de Polderstraatkerk, zou verkocht worden.

'KIPPEN KIJKEN'

In april 1943 werd een derde echtpaar ondergebracht in de ruimte aan de andere kant van het orgel: Chaim en Fifi de Zoete. Hun drie dochters waren bij verschillende pleeggezinnen ondergebracht. Elke zondagmiddag kwam een van de dochters op bezoek bij dominee Brillenburg-Wurth, wiens tuin aan de kerk grensde. Het meisje, omgedoopt van Hadassah naar Hansje, werd dan aangespoord buiten 'naar de kippen te gaan kijken', niet wetende dat haar ouders haar achter de ramen van de galerij in de kerk gadesloegen.

Boven: Recent zijn er verschillende gebruiksvoorwerpen van de onderduikers gevonden in de Breewegkerk, zoals een verpakking, naaigerei en olie-lampjes gemaakt van conservenblikjes.

Links: Chaim en Fifi in 1927.

Hiernaast: Dominee Brillenburg-Wurth.

In de zomer van 1943 bleek Rebecca zwanger. De dominee vond onder zijn kerkgangers een arts die bereid was haar te helpen bij de bevalling: de uit Suriname afkomstige oogarts Leo Lashley, die al in het verzet zat. De kleine Emile, geboren op 6 januari 1944, werd opgenomen in het gezin van de dochter van de koster. Annie had een kind van één jaar en kwam op verzoek van haar vader bij haar ouders inwonen. Zo viel het niet op wanneer er een baby hilde of dat er babykleertjes aan de waslijn hingen. Rebecca kon haar zoon zelf blijven voeden. Op zaterdagmiddag 14 april 1945 werd in de woningen van de koster en de dominee en in de kerk nog door Duitse soldaten gezocht naar de wapens ►

die de koster een tijd had verborgen: ze kwamen tot in de psalmenkamer, vlak onder de onderduikers, maar de onderduikers werden niet gevonden. Koster De Mars, die ziek op bed lag, werd meegenomen en in de strafgevangenis in Scheveningen vastgehouden tot na de bevrijding, maar hij heeft nooit een woord losgelaten over de mensen achter het orgel. De drie echtparen hebben de oorlog overleefd. Rebecca scheidde van Maurice, maar bleef in Rotterdam wonen; Chaim en Fifi de Zoete verhuis-

den met hun dochters naar Israël, waar een stoet kleinkinderen en achterkleinkinderen werd geboren. Het kostersechtpaar en de dominee en zijn vrouw werden onderscheiden door Yad Vashem.

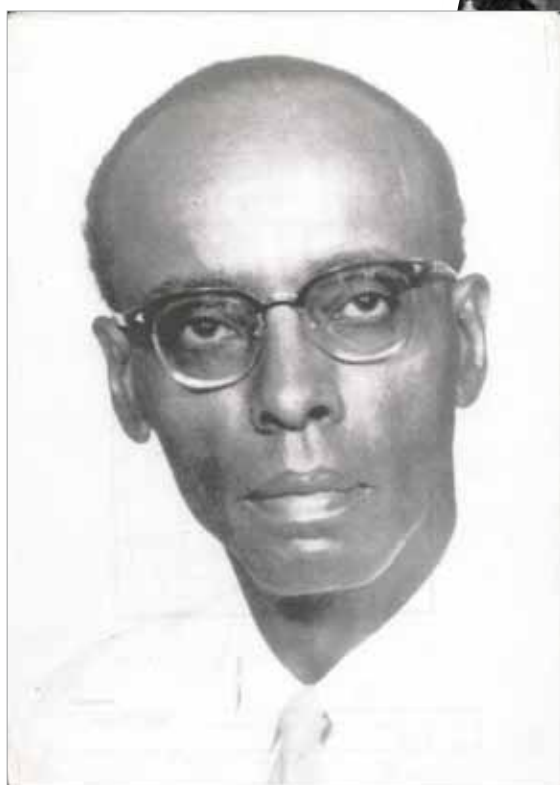
VERWEERDE STROPDASSEN

Na de oorlog werd deze geschiedenis, zoals zoveel zaken die traumatisch waren, verdrongen en vergeten. In 2006, toen de Breepleinkerk 75 jaar bestond, werd voor het eerst het luik weer geopend. Er bleken nog spullen van de onderduikers op de zolder te liggen: verweerde stropdassen, zakdoeken, krulspelden, verpakkingen van koek en bonbons en 'crackers' van Hollandia Enschede in het bekende oranje doosje. Veel van die spullen worden tentoongesteld in de kerk.

Het verhaal van de onderduikers is in de loop van de tijd een paar keer op schrift gesteld. Vorig jaar verscheen het jeugdboek *Het geheim van het*

Hiernaast: Verschillende gebruiksvoorwerpen van de onderduikers, zoals een zakdoek en verschillende verpakkingen. Tijdens de oorlog mochten matzes geen matzes heten en werden het 'tea-crackers'. Linksonder: Oogarts Leo Lashley. Daarnaast: Emile als baby in de armen van zijn 'pleegmoeder', Anigje de Mars.

Chaim en Fifi in Israël.

Breeplein van Jan Vermeulen, waarin de zoon van dominee Gerrit Brillenburg-Wurth de hoofdrol speelt. Het bevat behalve het verhaal van de onderduikers een flink stuk geschiedenis van Rotterdam tijdens de Duitse bezetting, gezien door de ogen van de domineeszoon en toegankelijk gemaakt voor kinderen van twaalf jaar en ouder. Gert en een klasgenote stuiten bijvoorbeeld bij de Pleinweg op de twintig dode mannen die daar in maart 1945 bij wijze van represaille door de Duitsers zijn geëxecuteerd. Dolle Dinsdag en de grote razzia van Rotterdam, in november 1944, worden eveneens beeldend beschreven.

In oktober 2015 werd het essay *Droom & Daad* van de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb gepresenteerd, in het kader van de Maand van de Geschiedenis. Aboutaleb is beschermheer van de Breepleinkerk; de opbrengst van zijn essay is bestemd voor de realisatie van een educatief centrum over de onderduik. In het boekje vertelt ook Aboutaleb het verhaal van de onderduikers, maar verbindt daar een filosofische verhandeling over daden en deugden aan. Hij stelt dat het verhaal, zoals meer verhalen uit de Tweede Wereldoorlog, veel waardevols bevat voor de vraagstukken van onze eigen tijd. De eerste die tegen de stroom in ging, was Rebecca's opa. Vervolgens gaven het kostersechtpaar en hun dochter blijk van buitengewone moed, net als de dominee en zijn vrouw en de oogarts. De verschillen tussen mensen

telden blijkbaar niet. De hele operatie draaide op het vertrouwen binnen deze kleine groep en op de ijzeren discipline bij alle handelingen die ontdekking moesten voorkomen. Hoop, geduld en tolerantie hebben de onderduikers door bijna drie jaar op elkaars lip zitten gesleept. Het delen van het verhaal kan de verschillende bevolkingsgroepen in het huidige Rotterdam helpen elkaar te ontmoeten en met elkaar samen te leven.

SCHOOLKLASSEN

Inmiddels worden al jaren – vaak multiculturele – schoolklassen uit Rotterdam-Zuid in de kerk ontvangen, waar gidsen het verhaal van de onderduikers vertellen en de leerlingen een kijkje op de zolder mogen nemen.

Emile, de zoon van Rebecca en Maurice, bezoekt de kerk nog regelmatig en is ook geïnterviewd naar aanleiding van het essay van Aboutaleb. Hij wil echter niet herkenbaar in beeld gebracht worden, in verband met een pijnlijke ervaring: mensen die hij al heel lang kende, ontdekten pas recent dat hij Joods is. Van de ene op de andere dag heeft hij ze nooit meer teruggezien. ■

MET DE KLAS

Schoolklassen kunnen in de Breepleinkerk komen luisteren naar het bijzondere verhaal van de orgelzolders. Ze mogen de zolders ook bekijken. Het tarief voor schoolklassen is € 30,00 (voor 30 kinderen en 2 begeleiders). Meer informatie en boekingen via de website www.orgelzolders.nl.

VERDER LEZEN

- Op 12 november viert de Breepleinkerk haar 85-jarige bestaan. Tijdens deze bijeenkomst wordt een nieuw, uitgebreid boek van ds. Anja Matser gepresenteerd.
- Ahmed Aboutaleb, *Droom & Daad*, Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, 2015.
- Jaap van Gelderen (samensteller), *Op de orgelzolder, onderduikers in de Rotterdamse Breepleinkerk 1942-1945*, 2006.
- Simone Petersen, *Het wonder van de orgelzolder, een verhaal van moed en blijdschap*, Contactblad Stichting 40-45, jaargang 2010, nr. 13.
- Jan Vermeulen, *Het geheim van het Breeplein, een verhaal over het 'Achterhuis' van Rotterdam*, 2015.

FRÉNK VAN DER LINDEN

Frénk van der Linden is freelance journalist. Hij werkt(e) onder meer voor de radio (*Kunststof*), televisie (*Brandpunt*) en de *Volkskrant* en publiceert talloze interviews, reportages en documentaires. In 2014 werd Van der Linden genomineerd voor de interview-Tegel, de prijs voor het beste vraaggesprek van het jaar: een ontmoeting met schrijver Tommy Wieringa, in de serie *Mijn moeder en ik*.

Ben Vriesema is
hoofdredacteur van
Kleio.

WELK NUT HEEFT GESCHIEDENIS VOLGENS U?

Journalistiek is de eerste, ruwe schets van geschiedenis. Ik herinner me wat ik eind jaren zeventig noteerde toen nieuwe studenten op de media-academie in Utrecht moesten uitleggen waarom ze voor die opleiding hadden gekozen: 'Het verspreiden van goede, evenwichtige informatie draagt bij aan een rechtvaardigere wereld.'

WELKE HISTORISCHE STUDIE OF WELKE HISTORISCHE ROMAN MAAKTE DE MEESTE INDRUK OP U?

Dispatches (Verslagen uit Vietnam) geschreven door Michael Herr. Zelden of nooit las ik geëmotioneerder een boek. Daarin zijn de guerillastrijd en de vergeefse inspanningen van VS-militairen in de Zuidoost-Aziatische jungle bijna tastbaar, ruikbaar, hoorbaar. Er zijn historici die zeggen dat de beëindiging van de Vietnamoorlog niet in de laatste plaats is te danken aan dergelijke reportages van moedige Amerikaanse journalisten. Hadden mijn vakgenoten en ik vandaag de dag nog maar zoveel invloed...

De Britten slaan een aanval van de Franse cavalerie af tijdens de Slag bij Waterloo. Schilderij van Félix Philippoteaux uit 1874, collectie Victoria and Albert Museum, Londen.

KUNT U ZICH NOG VEEL HERINNEREN VAN DE GESCHIEDENISLESSEN OP DE MIDDELBARE SCHOOL?

Meester Vellekoop vertelde in de tweede klas van de mavo – ik ben een 'stapelaar' – zo begeistert over de Slag bij Waterloo en de laatste dagen van Hitler dat ik het gevoel kreeg persoonlijk door hem terug in de tijd gesleept te worden. De kogels floten me om de oren, ik had het niet willen missen.

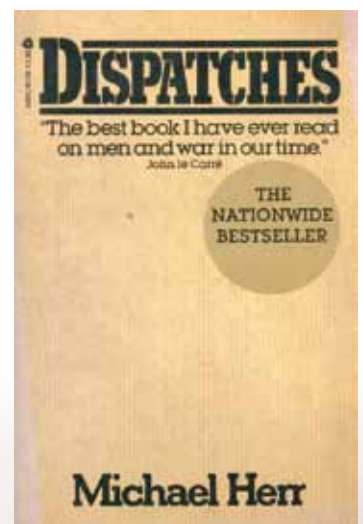

FOTO: BEN KLEIN

'Volgens mij is de opdracht van geschiedenis de samenhang van de dingen te laten zien'

WAT IS VOLGENS U HET BELANGRIJKSTE IN HET GESCHIEDENISONDERWIJS?

Leerlingen bijbrengen dat we letterlijk en figuurlijk uit anderen voortkomen. Uit helden en schoften, uit zwart en wit. Als het goed is, beseffen we daardoor dat we verbonden zijn met Jan en alleman. Het kan leiden tot empathie, tot mededogen.

WELKE HISTORISCHE PERIODE SPREEKT U HET MEESTE AAN?

Ik heb een fascinatie voor breuklijnen: voor steden die tussen twee culturen in liggen, voor historische gebeurtenissen op de rand van een nieuw tijdperk. Als verslaggever maakte ik in het voorjaar van 1989 op het Plein van de Hemelse Vrede in Beijing de massale betogingen tegen de Chinese dictators mee. Dat protest eindigde weliswaar in een bloedbad, maar ik ben ervan overtuigd dat we op een dag zullen vaststellen: toen begon de tergend langzame democratisering van de Volksrepubliek.

DENKT U DAT DE HISTORISCHE CANON NUT HEEFT VOOR HET GESCHIEDENISONDERWIJS?

Alles wat kan bijdragen aan historisch bewustzijn verwelkom ik. Maar geschiedenis is geen verhaal dat hinkstapspringt van Grote Figuur naar Gigantische Veldslag. Geschiedenis is fluïde, het zijn juist de vloeiende overgangen van het één naar het ander die zo fascinerend en leerzaam zijn. Volgens mij is de opdracht van geschiedenis de samenhang van de dingen te laten zien.

WAT IS DE MEEST RECENTE 'HISTORISCHE SENSATIE' DIE U HEBT GEHAD?

In Ariel, een nederzetting op de door Israël bezette Westelijke Jordaanoever, woont de oorspronkelijk Nederlandse Jodin Hella Hartmann. Ik volg haar al ruim dertig jaar. De ene keer ga ik op bezoek als de Golfoorlog woedt, de andere keer als een nieuwe ronde vredesbesprekingen met de Palestijnen begint. We zijn het totaal oneens over de problemen in het Midden-Oosten, maar we mogen elkaar erg, en we voeren een open dialoog. Ergens in een la bij haar thuis ligt het briefje dat haar vader uit de trein gooide, toen hij vanuit Westerbork werd getransporteerd naar Auschwitz, toen hij werd uitgewist.

Carl Bernstein (links) en Bob Woodward (rechts) bij de Washington Post, 1973.

WELKE HISTORISCHE PERSOON SPREEKT U HET MEESTE AAN?

Woodward en Bernstein. De twee verslaggevers van The Washington Post die het Watergate-schandaal onthulden en daardoor president Nixon ten val brachten. Ik ben geïnteresseerder in anti-macht dan in macht. Het verwerven van grote macht is naar mijn idee veel eenvoudiger dan het verwerven van grote anti-macht. Het kwaad vestigt zich makkelijker dan dat het zich laat verdrijven.

● ...EN DE GESCHIEDENIS

WAT IS UW DIERBAARSTE
BEZIT DAT OOK HISTORISCHE
WAARDE HEEFT?

Een horloge dat Chinese militairen kregen die in de lente van 1989 de zogenaamde 'contra-revolutionaire rebellie' op het Tiananmen-plein hadden neergeslagen. Ik kocht het begin jaren negentig in Beijing op de zwarte markt. Ik zou het eerlijk gezegd 'cynisch bezit' noemen: het ding is een beloning voor een misdaad tegen de mensheid.

WELKE HISTORISCHE
PERSONEN HAD U GRAAG WILLEN
INTERVIEWEN?

Nelson Mandela. Om weer een mens van hem te maken. Hij is uitgegroeid tot een pilaarheilige, maar ook hij heeft, waarschijnlijk tot zijn eigen afschuw, geweld gebruikt. Ik zou hem willen vragen hoe hij terugkijkt op zijn strijd tegen de apartheid. Wat had hij anders of beter moeten doen, kunnen doen?

De laatste expeditie van Robert Scott naar de Zuidpool. Op de foto de expeditieleden Wilson, Scott en Oates (staand) en Bowers en Evans (zittend). Foto: Henry Bowers.

FOTO: F. EVELEENS

WAT IS VOOR U EEN BELANGRIJKE LIEU DE MÉMOIRE?

Rotterdam belichaamt voor mij het idee dat je altijd opnieuw kunt beginnen – vanuit het gruis en het stof dat bommen hebben veroorzaakt. Ik ben ook altijd weer ontroerd als ik in de voormalige vertrekhal van de Holland-Amerika Lijn sta. Desnoods vertrek je richting de horizon, daar wacht hoe dan ook een nieuwe wereld, een nieuwe geschiedenis.

WELKE HISTORISCHE FILM HEEFT DE MEESTE INDRUK OP U GEMAAKT?

Ijsbergen, gletsjers, witte sneeuwvlakten, scheermesscherpe wind. Robert Scott en zijn ploeg op weg naar de Zuidpool, in een poging die als eersten te bereiken. Als Scott en de zijnen in die witte hel hun doel bereiken, zien ze dat daar een Noorse vlag is geplant. Roald Amundsen is hen voor geweest. Over dat drama zag ik (tien jaar jong) mijn eerste speelfilm, ik rilde alsof ik zelf bij die expeditie van Scott zat.

ALS U MORGEN EEN HISTORISCH
ONDERZOEK ZOU MOGEN BEGINNEN,
WAT ZOU DAN HET ONDERWERP ZIJN?

De vraag waarom de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog de spoorlijnen naar kampen als Auschwitz en Sobibor niet hebben gebombardeerd. Waarom lieten ze dat na? Vonden ze Joden, Roma en homo's het redden niet waard? De huidige paus, Franciscus, heeft onlangs met zoveel woorden gezegd dat de mensheid niet mag rusten voordat deze vraag op bevredigende wijze is beantwoord. Begin 2017 wil ik hierover een documentaire uitzenden.

HOE VINDT U DAT GESCHIEDENIS-
ONDERWIJS AAN EEN MIDDELBARE
SCHOOL MOET WORDEN GEDOCEERD?

Zoals meester Vellekoop het deed: filmisch, betrokken, rijk aan details, invoelend. Zo kom je onder de huid van mensen, daar waar ze echt iets leren. ■

DE WERELD VERANDERT (NIET)

Je hoort vaak dat de wereld nog nooit zo snel veranderde als in onze tijd. In de krant, op internet, in praatprogramma's en soms ook in het klaslokaal. De ICT-revolutie zorgt voor grotere en snellere veranderingen dan ooit tevoren. Mooi gezegd, maar het klopt niet. Het lijkt me een mooie opdracht voor leerlingen om uit te zoeken waarom het niet klopt. Dan werken ze gelijk aan het belangrijkste doel van het geschiedenisonderwijs: historisch denken en redeneren. Om leerlingen hiertoe aan te zetten is historische interesse nodig. Waarom zouden ze immers in beweging komen? Daarom dient de historische vraag met de eigen biografie van de leerling verbonden te worden. Welke leerling wil de ander en de wereld niet begrijpen? Daardoor ontwikkelt de leerling ook zichzelf.

We kunnen beginnen met de vraag of alles van nu 'normaal' is. Het antwoord is een inkopper. Nee, natuurlijk niet. Alles van onze tijd – de foto, de film, de motor, elektriciteit, en ga zo nog maar een poosje door – is verre van normaal. Om hier achter te komen is het nodig om te weten hoe mensen vroeger leefden. Voordat de leerlingen zich op de bronnen storten en vergelijkingen gaan maken tussen het verleden en het heden, nagaan wat er veranderde en hetzelfde bleef en verschil maken tussen feit en mening is enige kennis van historische feiten, begrippen en chronologie gewenst. Je kunt iets alleen maar begrijpen door het in de tijd te plaatsen als je voldoende kennis hebt van die tijd. Wat de ICT-revolutie betreft kan het van pas komen te weten dat dit de derde Industriële Revolutie genoemd wordt. De eerste begon omstreeks 1750 in Engeland en de tweede begon omstreeks 1870 en duurde tot ongeveer 1970. In het geschiedenisonderwijs noemen we dit overzichtskenis. Het is met name de tweede Industriële Revolutie die tot spectaculaire verbeteringen leidde in alles wat het dagelijkse leven raakt. De kwaliteit en kwantiteit van voedsel, gezondheid en collectieve

voorzieningen (waterleiding, arbeidsomstandigheden, wonen) doen de levensduur en levensstandaard in historisch perspectief spectaculair en onvergelijkbaar toenemen. Elektriciteit, de explosiemotor, de aardappel, de ontdekking en bestrijding van micro-organismen en bacteriën, chemicaliën – leest u *Een nieuwe wereld* van Auke van der Woud er nog maar eens op na – doen deze levensstandaard per jaar met procenten stijgen. Veel meer dan grafieken met cijfers spreekt het feit dat voor 1870 de helft van het aantal kinderen dat geboren werd, de volwassen leeftijd niet bereikte.

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

*'Voor 1870 was de vraag:
"Hoe krijg ik wat in mijn buik?"
Nu is de vraag: "Hoe krijg ik wat
van mijn buik af?"*

De ICT-revolutie heeft entertainment en massacommunicatie opgeleverd, maar deze revolutie leidt niet tot een spectaculaire verhoging van de levensstandaard. Was de belangrijkste vraag voor negentig procent van de samenleving vóór 1870: 'Hoe krijg ik wat in mijn buik?', nu is dat de vraag: 'Hoe krijg ik wat van mijn buik af?' We leven historisch gezien in ons landje in een situatie van meer van hetzelfde. Niet zo spectaculair allemaal. De geschiedenis leert echter dat het morgen anders kan zijn. En één blik in de krant en op de televisie brengt ons tot het besef van de standplaatsgebondenheid van deze bewering. Historisch besef kunnen we niet missen. Geen dag. ■

DAAR WAAR DE RIJNEN

Hoe Leiden zich ontwikkelde van burcht tot bloeiende lakenstad

De ontwikkeling van Leiden is een goed voorbeeld bij het tijdvak van steden en staten (1000-1500). De drie kenmerkende aspecten over de herleving van de handel, de toenemende zelfstandigheid van de steden en het begin van staatsvorming en centralisatie zijn duidelijk terug te vinden. Uit de tijd van monniken en ridders zijn de kenmerkende aspecten over het feodalisme en de verspreiding van het christendom te herkennen.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

*Waar de rijnen samenstromen
Werd een trotse burcht gebouwd
Teken van wat eens zou komen
Stad van glorie nieuw en oud*

Zo klinkt het begin van de tweede strofe van het Leids volkslied dat ieder jaar op 3 oktober bij het krieken van de dag gezongen wordt. Het is geen oud lied; de schrijver is de huidige voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden. Toch beschrijft dit fragment heel kernachtig het ontstaan van Leiden: rond een burcht op een eilandje waar de (Oude) Rijn aan twee kanten omheen stroomt.

LUCRATIEVE TOL

Leiden zou weliswaar rondom een burcht groeien, maar die burcht stond aanvankelijk in Rijnsburg, zes kilometer ten westen van Leiden. Daar bouwde in 890 de toenmalige, eerste, graaf Gerulf van Holland in opdracht van de Duitse vorst een verdedigingswerk tegen de invallen van de Vikingen.

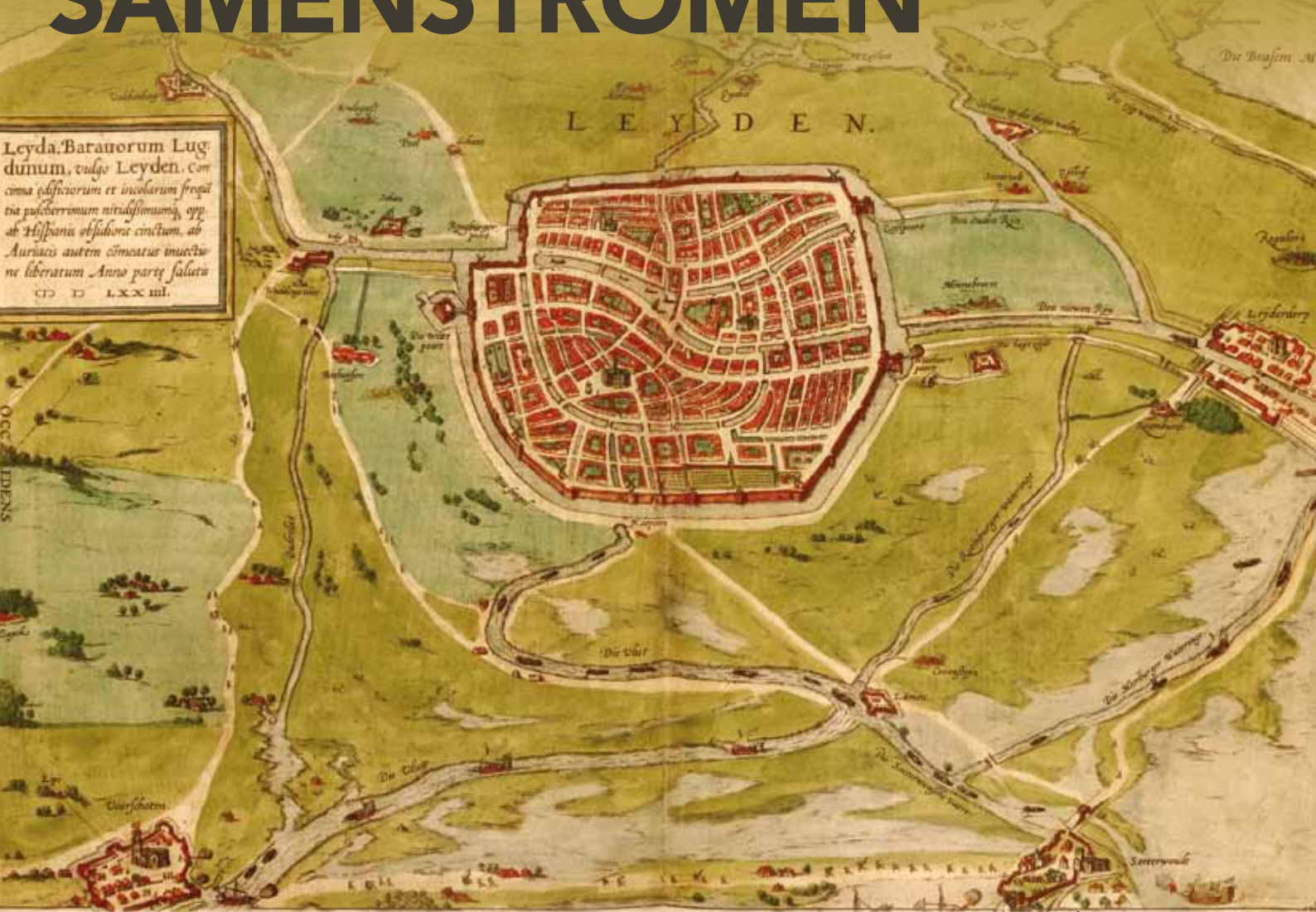
Gerulf stelde een burggraaf aan die als garnizoenscommandant de veiligheid moest bewaken, tol mocht heffen en munten kon slaan. De Rijn was in de negende eeuw een belangrijke handelsroute en Dorestad een internationaal georiënteerde handelsplek.

Kenmerkend voor het feodalisme was de ontwikkeling dat lokale edelen hun bestuursgebied steeds meer als overerfbaar familiebezit beschouwden. De burcht bij Rijnsburg was ruim honderdvijftig jaar na de bouw een lucratieve tol. Graaf Dirk III (993-1039) en zijn zoon Dirk IV (1039-1049) probeerden de burcht dan ook binnen de familie te houden en niet aan de vorst over te dragen. Bij een strafexpeditie in 1049 wist de Duitse keizer de burcht bij Rijnsburg weliswaar in brand te steken, maar de graaf kon hij niet verslaan. En dus bouwde Dirk IV een nieuwe tol: een burcht op de punt van een eilandje in de Rijn. Hier zou Leiden ontstaan.

Een hert wordt in een heuvelachtig landschap door jagers en honden gevangen. In het midden de ruïne van de abdij van Rijnsburg. Schilderij door Phillips Wouwerman, 17e eeuw. Collectie Rijksmuseum.

SAMENSTROMEN

GROTE ONTGINNING

De komst van de burcht en burggraaf naar Leiden betekenden het begin van de stedelijke ontwikkeling. Al was de groei van de stad niet mogelijk geweest zonder de Grote Ontginning. Tussen ongeveer 900 en 1300 werd het grootste deel van het latere Holland en Utrecht geschikt gemaakt voor landbouw en bewoning.

De eerste ontginningen begonnen in de achtste eeuw aan de zuidzijde van de Rijn. In de elfde eeuw werd, door middel van de nog steeds bestaande Naakte Sluis, de Vliet afgedamd en kwam er aan weerszijden van de oksel tussen de Vliet en Rijn een ontginning waarop het (burg)grafelijke hof kon worden gebouwd. Aan de zuidzijde daarvan werd een ontwateringssloot gegraven die in dit geval direct als verdedigingsgracht dienst deed: het Rapenburg. In de twaalfde eeuw kwam direct westelijk daarvan de ontginning Boshuizen, in het noordwesten de Rijn volgend tot het ambacht Voorschoten en in het zuidoosten Cronensteijn als grens.

ONTDORPING

In de loop van de twaalfde eeuw verzandde de monding van de Rijn in de Noordzee geleidelijk, iets wat landinwaarts afwateringsproblemen veroorzaakte. In Leiden werd om die reden in het laatste kwart van de twaalfde eeuw de Rijn uitgediept en aan de zuidzijde van de rivier wierp men een dijk op – de huidige Breestraat. Ook kwam er een brug van het Gravenhof naar de burcht – de huidige Visbrug – en direct ten westen van die brug verrezen de eerste woonhuizen aan de Breestraat. Eigenaar van alle zogenaamde ‘opwassen’ (droogleggingen van uiterwaarden) was de burggraaf. In 1203 stierf graaf Dirk VII van Holland waarop er een strijd ontstond over zijn opvolging. De strijd ging tussen diens broer Willem en Dirks dochter Ada. Ada was getrouwd met graaf Lodewijk van Loon die gebieden in Limburg had en ook aanspraak wilde maken op Holland. In deze Loonse Successieoorlog zocht graaf Willem steun bij de steden in zijn gewest. In Leiden woonden ►

Een kaart van Leiden uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg (1575).

Boven: Het spinnen, het scheren van de ketting en het weven. Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594-96. Museum De Lakenhal, Leiden. Daaronder: Het wasen van de vachten en het sorteren van de wol. Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594-96. Museum De Lakenhal, Leiden. Rechts: Een Leids lakenlood uit de zeventiende eeuw. Goed zichtbaar zijn de dubbele sleutels uit het wapen van de stad.

op dat moment tussen de vierhonderd en vijfhonderd mensen. Er vormde zich een groep van acht gezworenen: een eedgenootschap van burgers die gezamenlijk een bepaald doel (meestal stadsrechten) nastreefden.

In 1213 verzochten de gezworenen Willem om stadsrechten. Waarschijnlijk ging het om ambachts- en kooplieden die in andere steden (zoals Geertruidenberg) hadden gezien welke voordelen stadsrechten konden hebben. Bovendien hadden zij moeite met de wijze waarop de burggraaf de stad bestuurde: hij hield er als garnizoenscommandant een militaire bestuurswijze op na en vroeg een hoge 'botting' (belasting in verband met de onderhoudskosten van het grafelijk hof). Tot slot voorzag de *Lex Frisionum* – de schriftelijke wetgeving uit de negende eeuw die door de Franken was opgesteld – niet meer in de toenmalige 'stedelijke' situatie. Graaf Willem stemde toe en verleende Leiden stadsrechten in ruil voor steun in de Loonse Oorlog.

STEDELIJKE ZELFSTANDIGHEID

Was het burggraafschap aanvankelijk nog een functie in dienst van de graaf van Holland, in de dertiende eeuw was het ambt allang erfelijk geworden en staken de beide machthebbers elkaar naar de kroon. Feitelijk was de burggraaf de machtigste man van Leiden geworden. Tegelijkertijd probeerde ook de graaf door het instellen van nieuwe functies als die van baljuw en het verheffen van burgerlijke bestuurders in de adelstand zijn invloed te laten gelden.

Juist in deze periode nam de economische ontwikkeling van de stad een vlucht en vormden de beknellende voorschriften en voorrechten van de burggraaf een rem op die groei. De stedelijke burgerij probeerde de macht van de burggraaf te breken en deed daarbij een beroep op de formele machthebber van het gebied, de graaf van Holland, die er belang bij had de macht in het graafschap bij hem te centraliseren.

LAKENLOODJES

In de dertiende eeuw groeide de bevolking van Leiden explosief. In 1200 woonden er ongeveer vierhonderd mensen in Leiden. In 1250 waren dat er 1250 en in 1300 al 1900. Er zijn diverse aanwijzingen dat Leiden in de loop van de dertiende eeuw een – steeds belangrijker – handelsstad werd. De stormachtige ontwikkeling van de lakennijverheid is hiervan het duidelijkste voorbeeld. De oudste Leidse lakenloodjes zijn in Amsterdam teruggevonden. Deze dateren van rond 1275 en het feit dat er een keurmerk aan het laken werd gegeven, duidt erop dat in de decennia daarvoor een hoogwaardige productie moet zijn ontstaan. Opgravingen in de Breestraat waar *caerden* zijn gevonden, bedoeld voor het uitkammen van korte haren en evenwijdig leggen van lange haren voordat de wol gesponnen werd, bevestigen dit. In de loop van de veertiende eeuw ontwikkelde de lakennijverheid, draperie, zich tot de basis van de stedelijke economie. Het keurboek van 1406 bevatte

liefst 63 artikelen die nodig werden geacht om het productieproces goed te doen verlopen en om de vereiste kwaliteit van het eindproduct te garanderen. De twee oudste keurboeken van Leiden dateren van 1368 en 1406. In keurboeken staan regels, kwaliteitseisen, product- en productievoorschriften en andere zaken die gilden met betrekking tot hun bedrijfstak gezamenlijk afspraken. De controle hierop deed de 'vinder' die werden beëdigd en aangesteld door het stadsbestuur. Overtreding werd door het Gerecht (instelling van schout of schepenen) bestraft. Het Gerecht vaardigde de voorschriften uit en maakte gebruik van – door het stadsbestuur beëdigde - gildebestuurders om effectief te controleren. Institutioneel waren gilden en het stadsbestuur gescheiden, maar door de fijnmazige controle op de keuren was de invloed van de gilden op de dagelijkse gang van zaken in de stad erg groot. Vrijwel alle economische bedrijvigheid in de stad Leiden was vervat in keuren, waardoor de functie van stadsrechten min of meer kwam te vervallen. De zelfstandige stad had de bescherming van de graaf steeds minder nodig en begon zich steeds meer te ergeren aan de alomtegenwoordige burggraaf.

HOEKEN EN KABELJAUWEN

In de veertiende en vijftiende eeuw nam de invloed van de burggraaf in Leiden geleidelijk af. Doorslaggevend waren het plotselinge overlijden van graaf Willem VI van Holland (1404-1417) en het conflict tussen de Hoeken en Kabeljauwen. Die laatste strenden voor een grotere macht van de steden en de landsheer. De Hoeken verdedigden echter de macht van de oude adel, waartoe de burggraaf van Leiden behoorde. Het overlijden van

graaf Willem VI leidde tot een opvolgingskwestie. De Kabeljauwse hertog Jan van Beieren – Willems broer die diens dochter, de ingehuldigde landsvrouw Jacoba van Beieren, opzij had geschoven – trachtte hiervoor in Leiden een oplossing te vinden door in het stadsbestuur voor de helft Hoeken en voor de helft Kabeljauwen te benoemen. De Hoekse burggraaf Filip IV van Wassenaar nam dat niet, sloot een verbond met Utrechtse geestverwanten en joeg de Kabeljauwen de stad uit. Jan van Beieren bestookte daarop in 1420 de stad met grof geschut en dwong de burggraaf tot overgave. Filips IV werd tot zijn dood gevangen gehouden en de rol van de burggraaf was hiermee uitgespeeld.

BLOEI

In de vijftiende eeuw was Leiden vooral dankzij de lakennijverheid uitgegroeid tot een florerende, zelfstandige stad. Een eeuw later bevrijdde de stad zich van een heel andere Filips: de Spaanse koning Filips II. In de zeventiende eeuw kreeg de textielindustrie een nieuwe stimulans door de komst van Vlaamse vluchtelingen. Het 'dorpje bij de burcht' groeide in de Gouden Eeuw zelfs (tijdelijk) uit tot de tweede stad van de Nederlanden, na Amsterdam. Maar dat is stof voor een nieuw artikel. ■

Onder: De burcht van Leiden is een van de oudste nog bestaande voorbeelden van een burcht in Nederland. Het bouwwerk bevindt zich midden in Leiden, op de plek waar de twee armen van de Rijn samenvloeien.

LITERATUUR

- F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden, over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht*, Leiden 2012.
- R. C. J. van Maanen en J.W. Marsilje (eds.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1 tot 1574*, Den Haag 2002.
- T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland I, tot 1572*, Hilversum 2002.

DE KLEUREN VAN HET WIT

Beelden uit de klassieke oudheid waren beschilderd

Archeologische musea staan boordevol witmarmeren beelden. Ook het Rijksmuseum van Oudheden heeft een grote collectie klassieke sculpturen, die recent bijeen zijn gebracht in een indrukwekkende beeldengalerij. Wat veel bezoekers niet weten, is dat deze beelden er in de klassieke oudheid totaal anders hebben uit gezien. Veel sculpturen waren beschilderd, sommige zelfs met felle kleuren...

Elsbeth Tjon Sie Fat is promovenda en assistent educatief medewerker bij het Rijksmuseum van Oudheden.

Dat dit voor veel mensen moeilijk voor te stellen is, heeft alles te maken met onze (westerse) ideeën over kunst en sculptuur. Deze zienswijze vindt zijn oorsprong in de renaissance, toen de interesse in de klassieke oudheid een spurt nam. In Griekenland en Italië werden belangrijke ontdekkingen gedaan, zoals de Laocoöngroep en de Apollo Belvédère – beide tegenwoordig in de Vaticaanse Musea. De sculpturen waren van hoge kwaliteit, volmaakt én wit. De tijd had zijn werk gedaan: na honderden jaren in de bodem te hebben gelegen, was de verf geheel verdwenen.

ROMEINSE VOORGANGERS

De klassieke beeldhouwwerken vormden de inspiratiebron voor grote renaissancekunstenaars. Geheel in stijl van hun Griekse en Romeinse voorgangers stortten artiesten als Bernini en Michelangelo zich op het imiteren of zelfs overtreffen van de klassieke kunst. Omdat de klassieke voorbeelden wit leken, lieten ook zij hun werken onbeschilderd. Onbewust ontwikkelden zij iets nieuws. Tot op dat moment was het immers normaal om een beeldhouwwerk 'in te kleuren', omdat het beeld dan pas in de buurt zou komen van de realiteit. Voor hen was het echter een voortzetting van een oude,

De beeldengalerij in een van de nieuwe Grieken-zalen van het RMO.

hogere kunstvorm: die uit de klassieke oudheid. De renaissancekunstenaars wisten dus niet beter dan dat de sculpturen in de oudheid niet werden beschilderd. Toch zijn er al in klassieke bronnen aanwijzingen te bespeuren dat dit wel werd gedaan. Verscheidene auteurs reppen over beschrijvingen op beelden. Doordat hun teksten echter voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, werd bij vertalingen uitgegaan van het algemenere woord 'schilderingen'. Dat het fenomeen wel degelijk bestond, is bijvoorbeeld te lezen bij Plinius de Oudere (23-79 na Chr.), die in zijn omvangrijke werk *Naturalis Historia* een hoofdstuk wijdt aan *minium*, een roodkleurig mineraal. Hij schrijft: 'Menie wordt tevens gebruikt voor boekletters en laat inscripties op een muur of op marmer en ook op grafmonumenten duidelijker uitkomen.'¹ Het was dus belangrijk dat de teksten van grote afstand te lezen waren. Om deze reden werden de uitgehakte letters voorzien van een duidelijke kleur, zoals het rood waar Plinius over spreekt.

De klassieke bronnen lijken er ook op te wijzen dat het beeldhouwen en het beschilderen van de sculptuur twee aparte bezigheden waren. De beeldhouwer bedacht de vorm en hield bij het bewerken ervan rekening met de latere beschildering. De schilder zorgde ervoor dat verschillen tussen delen van de sculptuur zichtbaar werden, die door de vorm alleen niet naar voren zouden zijn gekomen.²

Experts van het Rijksmuseum van Oudheden schrijven in het schooljaar 2015-2016 in *Kleio* over de collectie in relatie tot het onderwijs. Het museum is weer open na een maandenlange verbouwing. De drie zalen over de klassieke wereld zijn totaal vernieuwd. In november 2016 heropent de Egyptische afdeling. Op www.rmo.nl leest u meer over de collectie en welke activiteiten er plaatsvinden.

NIEUWE TECHNIEKEN

In de negentiende eeuw veranderde de kijk op witte sculpturen. De archeologie professionaliseerde en er werd meer onderzoek gedaan naar de overblijfselen uit de oudheid. Zo zijn er diverse verslagen bekend van reizigers die oog in oog kwamen te staan met kleurrijke delen van Griekse tempels. Bekend zijn bijvoorbeeld de Tempel van Aphaia op het Griekse eiland Aegina en verschillende tempels op Sicilië.

Maar er werden niet alleen schilderijen op architectonische elementen gevonden, er kwamen ook gekleurde, vrijstaande beelden naar boven. De eerste van deze vondsten betrof de ontdekking van de 'Augustus van Prima Porta' in 1863.³ Op de haren, ogen en op verscheidene plekken op het borstpantser van het Romeinse keizerbeeld werden verfresten waargenomen. Deze vondsten zwengelden een discussie aan: waren de perfect witte marmeren beelden inderdaad ooit beschilderd? Hoewel de bewijzen op tafel lagen, bestond er nog veel onduidelijkheid over het kleurgebruik en over de mate van beschildering.

Om daar achter te komen, waren nieuwe technieken nodig. Deze kwamen er in de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen er grote stappen werden gemaakt in het onderzoek naar verfresten. Door middel van microscopisch onderzoek en pigmentanalyse van zichtbare resten, kon worden opge maakt welke kleuren en materialen er zoal gebruikt werden. Logischerwijs bleek dat de artiesten een beroep hadden gedaan op de natuur om aan hun verf te komen. Zo zorgden de mineralen azuriet en malachiet respectievelijk voor blauw en groen, oker voor geel en roet voor zwart. Ook planten en dieren werden gebruikt om kleurstoffen te verkrijgen.⁴ De eitjes van bepaalde soorten schildluizen bijvoorbeeld, bevatten een (karmozijn)rode kleurstof. En uit de purperslak werd, zoals de naam aangeeft, purper gewonnen. Deze kleuren waren echter schaars en daardoor kostbaar, waardoor ze niet vaak werden gebruikt. ►

¹ Plinius, *Naturalis Historia* 33; 40; 122. Vertaling uit Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters. *Plinius. De Wereld*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2004.

² Elsbeth Tjon Sie Fat, *Polychromie in de klassieke oudheid*, Bachelorscriptie Universiteit Leiden, 2010, p.26.

³ Vinzenz Brinkmann, Herman Brijder et al., *KLEUR! Bij Grieken en Etrusken*, Waanders 2004, p. 9.

⁴ Elsbeth Tjon Sie Fat, *Polychromie in de klassieke oudheid*, Bachelorscriptie Universiteit Leiden, 2010, p.23.

VERFSPOREN

In april 2010 is er voor het eerst kleurenonderzoek uitgevoerd op de klassieke beeldencollectie van het RMO. Het onderzoek was bedoeld als eerste inventarisatie van mogelijke kleurresten op de klassieke beelden. Van sommige objecten, zoals enkele Etruskische askisten, was al bekend dat ze nog verfresten op zich droegen. De Etrusken plaatsten hun askisten in ondergrondse kamergraven, waar de kleurresten door de donkere, koele omstandigheden in sommige gevallen bewaard zijn gebleven. Met name de voorzijde van de askisten werd beschilderd. Het was niet nodig om de achterzijde te decoreren, omdat de kisten tegen de wanden van de kamers werden geplaatst. De voorzijde was in veel gevallen versierd met een reliëfvoorstelling. Om deze extra te accentueren, werden de afgebeelde figuren ingekleurd. Een duidelijk voorbeeld uit de collectie van het museum is een terracotta askist met het hoofd van de mythische figuur Medusa (afbeelding rechtsonder). Zij had slangen als haren en kon mensen verstenen met haar blik. Haar monsterlijke gestalte komt door de kleur op de askist goed naar voren.

Röntgenfluorescentieonderzoek op een reliëf.

Rechts: Romeinse grafsteen met sporen van rode verf in de inscriptie.

SCHOONMAAKACTIES

Opvallend is ook de inkleuring van een inscriptie op een grafsteen, waarop een Romeinse gladiator staat afgebeeld (afbeelding midden boven). In de letters van de inscriptie zijn duidelijke sporen van rode verf te zien. Geheel in lijn met Plinius' tekst! Helaas zijn kleuren in de meeste gevallen niet zo duidelijk meer aanwezig, omdat verf vergaat. Ver-

gelijk het maar met het schilderen van een tuinhek; als dat niet regelmatig bijgeschilderd wordt, zal de verf afbladderen en uiteindelijk verdwijnen.

Schoonmaakacties uit het verleden hebben ook niet bijgedragen aan het behoud van de kleuren. In de negentiende eeuw was het gebruikelijk om objecten grondig schoon te maken. Als er nog verfresten aanwezig waren, gingen deze door het schrobben van het marmer verloren.

Gelukkig bestaan er tegenwoordig technieken om te achterhalen of een beeld beschilderd is geweest. Zo kan ultraviolet licht ervoor zorgen dat het 'onzichtbare' zichtbaar wordt. In sommige gevallen blijft er, zelfs als de verf verdwenen is, een zogeheten kleurschaduw achter, die fluoresceert als het in een donkere kamer beschenen wordt met uv-licht. In het beste geval kunnen er patronen op het oppervlak worden ontdekt.

De beelden uit het RMO die geen verfresten lieten zien, werden onderzocht met uv-licht. In totaal werden vijftien sculpturen beschenen, waarvan er zeventien fluoresceerden. De meeste kleurschaduwen werden gevonden op Griekse grafreliëfs. Bij één reliëf werden zelfs regelmatige schaduwen ontdekt, wat er op kan wijzen dat deze met een zich herhalend patroon was versierd.

Een specifiekere kleurenonderzoek, in augustus 2015, werd in samenwerking met de Technische Universiteit Delft uitgevoerd. Het onderzoek richtte zich op enkele reliëfs uit de collectie Nabije Oosten van het RMO. Hierbij werden röntgenstralen losgelaten op het oppervlak, die – afhankelijk van de ondergrond – op verschillende manieren terugkaatsen. Zo kon er onderscheid gemaakt worden tussen onbeschilderde en beschilderde delen van de reliëfs. Het onderzoek is nog in volle gang, maar de eerste berichten zijn veelbelovend: ondanks grondige schoonmaakwerkzaamheden uit vroegere tijden, zijn er inderdaad kleurresten ontdekt.

HUDDKLEURIGE VERF

Inmiddels is het duidelijk dat veel sculpturen in de oudheid beschilderd moeten zijn geweest. Maar nog steeds lopen de meningen uiteen over de gebruikte kleuren en de mate van beschildering. Waren de tempels in hun geheel gekleurd? Werden de ontholte lichaamsdelen van standbeelden met een huidkleurige verf bedekt of werden deze delen onbeschilderd gelaten? Het RMO hoopt met de onderzoeken naar de eigen collectie bij te dragen aan de kennis over dit onderwerp. Tegelijkertijd probeert het museum dit soort onderzoeken te verwerken in tentoonstellingen en educatieve programma's, zodat iedereen kan kennismaken met de wereld achter de witte sculpturen. ■

MUSEUMDOCENT IN DE KLAS

'Kleurrijke klassieke kunst' is een van de lessen die worden aangeboden als museumles in de klas. De ervaren museumdocenten van het Rijksmuseum van Oudheden kunnen een les geven over uiteenlopende onderwerpen. Kijk voor meer informatie op www.rmo.nl/museumdocentindeklasvo.

Beschilderde
Etruskische askis
met het hoofd van
Medusa.

HET JAAR VAN VERDUN EN

Waarom Verdun en de Somme zo bijzonder voor Fransen en

Het herdenkingsprogramma rondom de Eerste Wereldoorlog draait nog op volle toeren. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zal 2016 ongetwijfeld een aparte plaats innemen. Honderd jaar eerder vonden de bloedbaden bij Verdun en de Somme plaats. Nederlanders missen een dergelijke *lieu de mémoire* voor de Grote Oorlog. Wij kunnen ons dan ook moeilijk voorstellen wat Verdun en de Somme voor Fransen en Britten zo bijzonder maakt.

De gebeurtenissen in Verdun en aan de Somme roepen bij ons de vraag op wat deze bloedbaden anders maakt dan al die andere. Dat kan niet alleen het aantal slachtoffers zijn dat in beide slagen gevallen is, want dat aantal maakt het jaar 1916 niet speciaal ten opzichte van voorgaande en latere jaren. Kennelijk hebben andere en meer verborgen factoren een rol gespeeld waardoor Verdun en de Somme konden uitgroeien tot symbolen van een oorlog.

GEHAKTMOLEN

In 1916 had het Duitse opperbevel zich net als de geallieerden neergelegd bij het feit dat de oorlog een uitputtingsslag zou worden. Generaal Falkenhayn, de chef van de Duitse Generale Staf, legde daarom het plan voor om de Franse legers dood te

DE SOMME

Britten zijn

laten bloeden. Om dat te bereiken wilde hij inspielen op het enorme revanchegevoel dat in Frankrijk in het algemeen en bij het militaire apparaat in het bijzonder leefde na de verloren oorlog van 1870-1871. Hij stelde voor een offensief te starten bij Verdun. De Fransen zouden die stad en zijn omringende forten volgens zijn inschatting nooit op willen geven en er steeds meer divisies naar toesturen om haar te verdedigen. Dat zou Verdun de gehaktmolen maken waarin het Franse leger zou worden vermalen.

De Duitse aanval startte op 21 februari 1916 en aanvankelijk leek het erop dat Falkenhayn ongelijk had. Maar de Franse publieke opinie, de kranten en het opperbevel wisten de natie ervan te overtuigen dat het hier om een strijd op leven en dood ging waar de Franse nationale eer van af hing. Zou Ver-

dun vallen dan zou de weg naar Parijs open liggen. Of zoals de Amerikaanse historicus Paul Jankowski het omschrijft: 'Het was een slag van het tweede plan waarvan later een strijd is gemaakt waarbij het voortbestaan van de natie op het spel stond. Met andere woorden, Verdun is een emblematische veldslag geworden omdat de Fransen dat zelf hebben besloten.'

Vanaf dat moment bleek de inschatting van Falkenhayn correct te zijn en begon het Franse leger inderdaad dood te bloeden. Het Franse opperbevel hield namelijk vast aan hun vertrouwde strategie gebaseerd op de *attaque à outrance*-mentaliteit – de aanval tot het uiterste. Dat hield in dat men zich zo weinig mogelijk moest bekommeren om de verdediging en ten koste van alles moest aanvallen, liefst met de bajonet. Ook de Franse opperbevelhebber bij Verdun, generaal Nivelle, zette in op deze mentaliteit en stuurde keer op keer manschappen massaal de dood in zonder daar iets van te leren en de tactiek aan te passen. Die aanvalsmentaliteit bleek geleidelijk aan funest te zijn voor het moreel van de soldaten; ze wisten dat ze alleen nog maar als lijk of als gewonde uit deze hel konden ontsnappen. Legeronderdelen liepen uiteindelijk blutend als slachtvee naar het slagveld en het gevaar van munitie was levensgroot. Dat was het moment dat het Franse opperbevel wel moest ingrijpen en Nivelle verving door generaal Pétain.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

Hoe visualiseer je
het verlies van die
overweldigende
aantallen slachtoffers
tijdens de Grote
Oorlog? In Londen
probeerde men het
in november 2014
door bij de Tower
een rode zee van
888.246 keramieken
klaprozen te plan-
ten, één voor elke
gesneuvelde Brit.
Foto: Martin Pettitt.

Rechts: Het noria-systeem is een soort irrigatiesysteem dat al ontwikkeld is in de oudheid. Wij kennen het vooral in de vorm van een jakobs ladder. Foto: Erik Albers.

Onder: Een van de vele herdenkingsmonumenten langs de Voie Sacrée, sinds 2006 officieel de RD1916. Kennelijk ontging de Fransen het cynisme toen Barrès de weg aanduidde als Voie Sacrée. Het was in de oudheid namelijk de benaming van de weg waarover het slachtvee naar de offerplaats werd gevoerd.

VOIE SACRÉE

Deze generaal Pétain is na de Tweede Wereldoorlog verguisd in de geschiedschrijving vanwege zijn grote aandeel in het collaborerende Vichy-regime. Maar tijdens de Eerste Wereldoorlog en het interbellum was hij een zeer gerespecteerde generaal. Voor vele Fransen was hij de redder van Verdun die vele Franse soldaten van een wisse dood gered heeft. Pétain stopte de zinloze massale aanvallen en wat minstens zo belangrijk was, hij voerde het zogenaamde 'noria-systeem' in. Dit hield in dat elk legeronderdeel gedurende tien tot veertien dagen aan het front doorbracht en daarna werd afgelost door een ander legeronderdeel. Dit bleek een gouden ingreep, want hierdoor kwam bij de gewone soldaat aan het front de hoop op overleven en daardoor de moraal terug. Nu begon de filosofie van Falkenhayn zich tegen de eigen legers te keren en begonnen de Duitse troepen fysiek en moreel dood te bloeden of 'auf zu brennen' zoals de soldaten het zelf noemden. Want aan Duitse zijde bleef men vasthouden aan het systeem dat aan Franse zijde tot de komst van Pétain ook gebruikt werd, namelijk gevechtseenheden van honderden mannen die opgebrand waren tot een eenheid van enkele tientallen manschappen herverdelen over andere eenheden. Waarna voor de overlevenden alles weer van voren af aan begon en de kans op overleven nihil werd. De Duitsers bleven tot na de oorlog onwetend van het genoemde noriasysteem. Falkenhayn hield zelfs na de oorlog lange tijd vol dat hij bij Verdun meer dan negentig Franse divisies zou hebben verslagen. Niet wetend dat die divisies niet verslagen

waren, maar volgens het noriasysteem gerouleerd hadden.

Bijna elke Franse divisie heeft dankzij dit systeem gevochten bij Verdun. En elke Franse soldaat ging erheen en hoopte weer terug te keren langs dezelfde route van Bar-le-Duc naar Verdun, de weg die na de oorlog door de schrijver Barrès werd omgedoopt tot *Voie Sacrée*. Over die route werd ook alle materiaal aangevoerd en werden alle slachtoffers afgevoerd waardoor elke Franse soldaat ook de samengeperste ellende op de *Voie Sacrée* heeft meegemaakt. En het zijn deze algemeen gedeelde ervaringen van de Franse soldaten en hun families die Verdun lieten uitgroeien tot een *lieu de mémoire*.

STROHOEDEN

De Slag aan de Somme startte op 1 juli 1916 met een groot geallieerd offensief dat al lang gepland stond, maar vervroegd werd uitgevoerd om de Franse troepen bij Verdun te ontlasten. Er deden ongeveer evenveel Franse als Britse troepen aan mee en ook hun verliezen kwamen overeen, maar in de internationale beleving was het vreemd genoeg vooral een Britse aangelegenheid. Britse historici hebben zich die slag als het ware toegeëigend en het lijkt erop dat de Fransen ze dat gunnen. Want niet de historici hebben de symboolfunctie aan de Somme hoeven geven, die gebeurtenis nam in 1916 al die bijzondere plek in het Britse collectieve geheugen in.

De Britten kenden in 1914 nog geen dienstplicht zoals de Fransen en de Duitsers. Zij verlieten zich wat betreft de nationale veiligheid op hun vloot; hun aandeel op het continent kwam voor rekening van een klein beroepsleger (de *British Expeditionary Force*, kortweg BEF). Vanuit de visie dat de oorlog kort zou duren, dachten velen dat de BEF wel zou voldoen ondanks het feit dat die met zijn honderdduizend manschappen ver in de minderheid was ten opzichte van de andere grote partijen. Lord Kitchener, de minister van Oorlog, had een tegenovergestelde mening en voorzag een langdurig en bloedig conflict en startte daarom met de oprichting van een vrijwilligersleger. De animo onder de bevolking om tegen de 'Hun' te vechten was groot en het aantal vrijwilligers was overweldigend. Zo overweldigend dat de legerleiding zelfs de toelatingseisen voor het leger aanpasten, iets wat de Amerikanen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog ook deden. Alleen gebeurde het toen omdat er in de Verenigde Staten een tekort aan manschappen dreigde. In 1914 in Groot-Brittannië gebeurde het juist omdat er te veel aanmeldingen waren en men daar toch gebruik van wilde maken. Moest men voor de gewone onderdelen minimaal 1,60 meter zijn, voor de 'bantambataljons' was daarom een minimale lengte van 1,50 meter al voldoende.

Toch was het onvermijdelijk dat dit enorme zogenaamde Kitchener-leger een zeer gebrekkige opleiding kreeg. Want de BEF was al in het eerste oorlogsjaar gedecimeerd op de slagvelden rondom Ieper en kon geen mensen missen. Dus werden de vrijwilligers getraind door ex-militairen, gepensioneerd mannen die ooit gediend hadden in de Boerenoorlog en die nauwelijks besef hadden van moderne tactieken. Er was bovendien gebrek aan alles: uniformen, wapens, munitie. Sporttenu's en strohoeden dienden als uniform, bezemstelen werden wapens en schietgeluiden moest je zelf maar maken.

PALS BATTALIONS

De aanmelding tot vrijwilliger in het Kitchener-leger werd extra aantrekkelijk gemaakt door de mogelijkheid je groepsgewijs aan te melden met de belofte dat de groep tijdens oorlogstijd als één onderdeel bijeen zou blijven. Zo ontstonden de zogenaamde '*pals battalions*' ('bataljons van makkers'). In de praktijk betekende dit dat vriendengroepen, arbeiders van dezelfde fabriek, ambtenaren van dezelfde afdeling, voetbalclubs en verenigingen zich collectief konden aanmelden en samen konden dienen in hetzelfde legeronderdeel. De gemeente van herkomst of de baas van het bedrijf zorgde

vaak voor kost en inwoning. De vrijwilligers werden ondergebracht in oude schoolgebouwen en leegstaande kazernes en er werd geoefend op het dorpsplein onder de bewonderende blikken van vriendinnen, echtgenoten en moeders.

De *pals battalions* gaven zichzelf mooie namen als de Accrington Pals, Grimsby Chums ('de kameraden uit Grimsby') en Royal Scots. De Accrington Pals bestond uit zevenhonderd mannen uit Lancashire. De Grimsby Chums werd gevormd uit oud-leerlingen van een school in Grimsby. En in de Royal Scots dienden spelers, bestuursleden en supporters van de Schotse voetbalclub Heart of Midlothian F.C. De legerleiding ondersteunde de initiatieven voor de oprichting van dergelijke eenheden vanuit de gedachte dat familieleden, vrienden en collega's elkaar in de strijd natuurlijk nooit in de steek zouden laten. Bovendien zou niemand zich durven onttrekken aan de strijd, omdat hij anders voor de rest van zijn leven in zijn gemeenschap als een lafaard te boek zou staan.

De legerleiding was zich bewust van de krakkemikige opleiding van het Kitchener-leger en bereidde de Slag aan de Somme tot in de kleinste details voor. Elk legeronderdeel wist dan ook precies wat het moest doen en mocht daar in geen geval van afwijken. En juist dat tot in de kleinste details doordachte draaiboek van het offensief werd dit leger de eerste dagen fataal. De slag verliep namelijk (zoals bijna altijd) door allerlei fouten anders dan ►

De beroemde rekruteringsposter voor Kitcheners vrijwilligersleger. Het leger zou moeten uitgroeien tot een miljoen man sterk.

verwacht. Maar de vrijwilligers konden maar één ding doen: zich aan het draaiboek houden want iets anders was hen niet geleerd en niet toegestaan.

TWINTIG MINUTEN

De gevolgen waren desastreus. Uit de dertien deelnemende divisies sneuvelden alleen al op de eerste dag van het offensief 19.240 soldaten en raakten er ruim 36.000 gewond. De *pals battalions* werden gedeceimeerd: van de 700 Accrington Pals sneuvelden er op de eerste dag 235 en raakten er 350 gewond... in twintig minuten tijd!

'DE AANTALLEN SLACHTOFFERS KONDE NU NIET MEER HEIMELIJK WORDEN GEBAGATELLISEERD ZOALS DAT TOT HET DEBACLE AAN DE SOMME GEBEURDE'

De impact van deze gigantische verliezen aan het thuisfront laat zich raden. De aantallen slachtoffers konden nu namelijk niet meer heimelijk worden gebagatelliseerd zoals dat tot het debacle aan de Somme gebeurde. In de eerste oorlogsjaren hadden overheid en legerleiding de buitensporige verliezen van beroepssoldaten aan het front nog redelijk kunnen verdoezelen. Doden werden in Franse grond begraven, gewondentransporten werden 's nachts uitgevoerd. Journalisten mochten de strijd ter plekke wel volgen en kenden dus de ware aard van de strijd, maar zij deden hun werk *embedded* waardoor ze zich medeverantwoordelijk voelden voor de moraal van het thuisfront en daarom de gruwelen verzwegen. Maar nu werd er aan de Somme een complete generatie mannen weggevaagd.

En doordat veel mannen dienden in *pals battalions*, verloren families op één dag soms alle mannelijke familieleden, of was de mannelijke bevolking van complete wijken en dorpen weggevaagd, of waren de mannelijke werknemers van bedrijven en complete jaargangen studenten van de aardbodem verdwenen. Dat viel niet meer te verzwijgen en daarmee drong bij het thuisfront pas goed door welke slachting er op het continent gaande was. Nooit eerder – en ook niet erna – verloor het Britse leger op één dag zo veel mannen. Het was deze verschrikkelijk traumatische ervaring, versterkt door het fenomeen van de *pals battalions* die de Somme tot een Britse *lieu de mémoire* heeft gemaakt.

COLLECTIEVE GEHEUGEN

Dat Verdun en de Somme zijn uitgegroeid tot symbolen van de Eerste Wereldoorlog heeft dan ook niet alleen te maken met de intensiteit van het strijdtoneel, maar zeker ook met de impact die deze gebeurtenissen hebben gehad op het thuisfront. Door het noriasysteem diende ongeveer zeventig procent van alle Franse soldaten bij Verdun; zij namen de herinneringen aan die strijd mee naar huis. Door de enorme verliezen van het Britse vrijwilligersleger met zijn *pals battalions* aan de Somme voelde iedere stad en ieder dorp het verlies van familieleden, vrienden en collega's waardoor het werkelijke karakter van de strijd op het continent doordrong. Zowel in Frankrijk als in Groot-Brittannië werden Verdun en de Somme zo gemeenschappelijk beleefde ervaringen die werden opgeslagen in het collectieve geheugen. ■

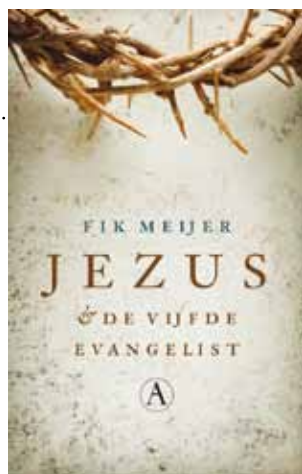
Enkele soldaten van het tweede Bradford Pals Battalion poseren voor de camera. Naar schatting 1.017 van de 1.394 mannen uit dit bataljon zijn omgekomen bij de Somme.

JEZUS EN DE VIJFDE EVANGELIST

Fik Meijer

De schrijver behoeft geen introductie, het onderwerp ook niet: de vijfde evangelist is Flavius Josephus. Kreeg helaas niet erg goede recensies. Athenaeum | € 19,99

SPAANSE MEESTERS UIT DE HERMITAGE

Michail Piotrovsky

Het boek is tevens de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in de Hermitage Amsterdam. Prachtige schilderijen en prima uitleg over schilderijen van El Greco tot Picasso. WBooks | € 29,95

van de keizer op de grenzen van het Rijk (*Hadrian's Wall*), zijn invloed als bouwheer (het mausoleum, nu de Engelenburcht), en als rechtsgeleerde.

Vantilt | € 18,95

DE WERELD VAN HADRIANUS

Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.)

Keizer Hadrianus (117-138) spreekt nog steeds tot de verbeelding, getuige dit boekje. De schrijvers belichten onder andere de invloed

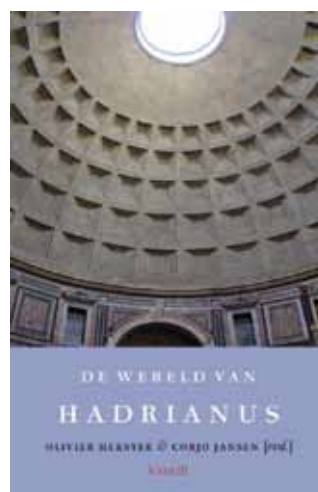

1956.

DE WERELD IN OPSTAND

Simon Hall

De Suezcrisis, de Hongaarse Opstand en gedoe in Polen: de wereld leek in brand te staan in 1956, maar er gebeurde nog veel meer in dat jaar. Lees en geniet! Spectrum | € 29,99

DICTATOR

Robert Harris

Wie nog nooit iets van deze schrijver heeft gelezen, heeft wat gemist. Zijn vorige boek (over de Dreyfussaffaire) is een absolute aanrader, en ook dit boek (onderdeel van een trilogie) over Cicero en zijn 'strijd' met Caesar is een echte *pageturner*. Cargo | € 22,90

DE BEELDENSTORM. VAN OPROER TOT OPSTAND IN DE NEDERLANDEN, 1566

Jan J.B. Kuipers

De Beeldenstorm wordt door middel van beelden en foto's in perspectief geplaatst. Niet alleen het jaar 1566 komt voorbij, maar vooral de voor- en nageschiedenis van de iconoclastische vernielers.

WalburgPers | € 34,95

DINEREN MET DICTATORS. 26 TIRANNEN EN HUN LIEVELINGSGERECHT

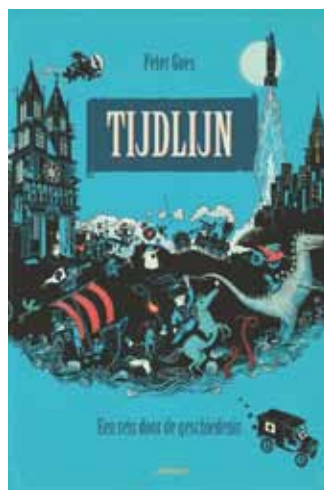
Victoria Clark en Melissa Scott

Waarop was Hitler verzot? Wat at Stalin het liefst? Gelukkig staat het lievelingsgerecht van Idi Amin (bereid mensenvlees van politieke tegenstanders) er niet in. Wel allerlei andere eetvoorkeuren van tirannen. Nieuw Amsterdam | € 19,99

TIJDLIJN. EEN REIS DOOR DE GESCHIEDENIS

Peter Goes en Sylvia Vanden Heede

Prachtig uitgegeven boek waarin de hele wereldgeschiedenis in zwart-witte schilderijen wordt neergezet. Leuk om leerlingen doorheen te laten bladeren. Lannoo | € 24,99

TERUG UIT DE WITTE HEL. HOE POOLREIZIGER SJEF VAN DONGEN EEN NATIONALE HELD WERD

Adwin de Kluyver

Van Dongen begaf zich in 1928 op het smeltende poolijs om een Italiaanse generaal en zijn bemanning te redden. De vele ontberingen spraken destijds zo aan dat hij – ondanks zijn mislukte avontuur – in Nederland als een held werd gezien. Balans | € 19,95

KLEINE GESCHIEDENIS MET GROTE GEVOLGEN

Princip en de eerste slachtoffers van WO I

Al voordat het jubileum een feit was, kwam de boekenstroom rondom 'Honderd jaar Eerste Wereldoorlog' op gang. Twee titels die allebei ingaan op het begin van de oorlog vielen op. Bestsellerauteur Tim Butcher volgde de voetstappen van de jonge Gavrilo Princip dwars door de Balkan en beschreef hoe hij langzaam radicaliseerde. Theo Toebosch reconstrueerde een onbeduidend incident aan de Frans-Duitse grens dat leidde tot de eerste twee slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

Stari Most ('Oude
Brug') in Mostar.

In 1994 bevond Tim Butcher zich als oorlogscorrespondent voor de *Daily Mail* op de markt in Sarajevo. Na de val van het communisme gingen er daar steeds nadrukkelijker stemmen op voor een onafhankelijk Bosnië, iets wat de in meerderheid Servische machthebbers van het voormalige Joegoslavië wilden voorkomen. Vanuit de omliggende heuvels bestookten Serviërs

de stad. De belegering zorgde ervoor dat er een gebrek aan alles ontstond: voedsel, medicijnen, brandstof. Toch lukte het af en toe wat goederen de stad in te smokkelen en dat dwong de bewoners van Sarajevo om ondanks de gevaren naar de markt te gaan.

Aan de rand van het marktplein ontdekte Butcher een huisje. Het leek een kapelletje, maar bleek

een graftombe te zijn die op dat moment als openbaar toilet dienstdeed. Tussen de drollen en de pis was de inscriptie voor Butcher nog net leesbaar: het graf bleek van Gavrilo Princip, de moordenaar van Franz Ferdinand. Zijn ontdekking deed Butcher beseffen dat de plek waar hij zich bevond zowel het begin als het einde van de twintigste eeuw markeerde.

MOEILIK TE DOORGRONDEN

Een opmerkelijk gegeven, want Bosnië en Sarajevo liggen in een wat onherbergzame uithoek van Europa. De oorlog van begin jaren negentig, waar dorpingen die tot dan toe vreedzaam samenleefden ineens gruweligheden op elkaar uitvoerden, was voor buitenstaanders moeilijk te bevatten. Ook Princip is altijd een ondoorgroendelijke persoon gebleven. Zijn leven wordt stevast in het perspectief van de aanslag in 1914 geplaatst. Zijn vroege dood en de spaarzame schriftelijke getuigenissen van zijn bestaan, maken het moeilijk inzicht te krijgen in zijn ontwikkeling en vorming.

In *Het startschot*. *Op jacht naar Gavrilo Princip, de moordenaar die de wereld in oorlog bracht* beschrijft Butcher de reis die hij in juni 2012 ondernam, dwars door Bosnië. Hij probeerde letterlijk in de voetsporen van Princip te treden door dezelfde route af te leggen die de jonge Serviër in 1907 liep vanuit zijn geboortedorpje Oblaj naar Sarajevo. Vergezeld door zijn vader, die zou terugkeren naar Oblaj, ontvluchtte Princip de uitzichtloze armoede van het boerenbestaan en ging hij in de grote stad naar school. Hoewel hij er als voorbeeldige scholier en student begon, kwam hij geleidelijk aan meer in aanra-

king met leeftijdsgenoten die in extreem nationalistische kringen verkeerden. Princip radicaliseerde met de aanslag op Franz Ferdinand als ultiem gevolg.

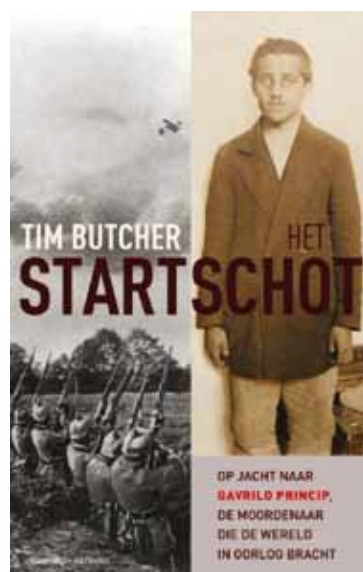
REIZEN EN GESCHIEDENIS

Het startschot is geen droog logboek waarin Butcher de gangen van Princip nagaat en noteert. Het gebied dat hij doorkruist kent hij nog uit zijn tijd als oorlogsverslaggever, waardoor herinneringen boven komen drijven. Daarnaast plaatst Butcher de familiegeschiedenis van de Princip's in die van Bosnië dat een speelbal was tussen Oostenrijk-Hongarije, het Ottomaanse Rijk en Rusland. Op die manier ontstaat er een heerlijk leesbare kruising tussen een reis- en geschiedenisboek en memoires. Deze aanpak kennen we uit eerdere, zeer succesvolle, boeken van Butcher. In 2007 versijnt zijn verslag van een reis in het kielzog van Henry Morton Stanley ('Dr. Livingstone, I presume?') door Congo en prijkt *Blood River, A Journey to Africa's Broken Heart* op de internationale bestsellerlijsten. In *Chasing the Devil: the Search for Africa's Fighting Spirit* (2010) reconstrueert Butcher de reis die Graham Greene halverwege de jaren dertig door Liberia maakte dat destijds nog niet in kaart gebracht was.

ONTMASKEREN

In *Startschot* legt de journalist Butcher de situatie van de oorlog uit de jaren negentig uit. Door gesprekken met allerlei mensen die hij tijdens zijn tocht tegenkomt, ervaart hij de verschillen in herinnering tussen de Bosnische Serviërs, Kroaten en moslims aan die oorlog. Als historicus weet hij die verschillen vanuit het verleden te verklaren. Butcher trekt voortdurend parallellen tussen de jaren negentig en de jaren tien. Princip komt daardoor in een ander daglicht. Butcher omschrijft hem als een voorvechter van de Zuid-Slavische broedervolken die allen te lijden hadden onder de bezetting door de Oostenrijkers. Hij gebruikt daarbij de rechtbankverslagen, weergaven van gesprekken die Princip in de gevangenis – Theresienstadt – met psycholoog Pappenheim voerde en tot nu toe vrijwel onbekend gebleven schoolrapporten. Butcher weet de raadselachtige Princip op overtuigende wijze te onmaskeren. ►

Op deze foto is waarschijnlijk de arrestatie van Gavrilo Princip te zien, hoewel ook wordt gedacht dat deze foto de arrestatie toont van Ferdinand Behr, een omstander die eerst van de moord op Franz Ferdinand werd verdacht.

HET STARTSCHOT. OP JACHT NAAR GAVRILLO PRINCIP, DE MOORDENAAR DIE DE WERELD IN OORLOG BRACHT, Tim Butcher (Prometheus-Bert Bakker, Amsterdam 2014, 352 blz., € 14,99 (e-boek))

Links: De Franse korporaal André Peugeot. Rechts: De Duitse onderluitenant Albert Mayer.

Toeboosch kreeg de persoonlijke archieven gewoon in schoenenendozen mee naar huis. Zodoende schetst Toeboosch de levensloop van de beide mannen vanaf de geboorte tot aan hun noodlottige ontmoeting. Mayer is van goede komaf. Hij stamt uit een rijk bankiersgezin, gaat studeren en zou graag als cavalerist in het leger furore maken, maar hij blijkt daarvoor niet genoeg aanleg te hebben. Peugeot stamt uit een

EERSTGEVALLENEN

Waar Butcher grote lijnen in de geschiedenis schildert, legt Theo Toeboosch zich in *De eerstgevallenen* meer toe op het genre van de *petite histoire*. Centraal staan de levens van de twee eerste slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. Op 30 augustus 1914 is het iets meer dan een etmaal voor het officiële begin van de oorlog tussen Frankrijk en Duitsland. Bij een patrouille komt het in het Franse dorpje Joncherey, op een steenworp van de Duitse grens, tot een schermutseling waarbij twee mannen sneuvelen: de Franse korporaal André Peugeot en de Duitse onderluitenant Albert Mayer.

Toeboosch zocht de nog levende nazaten van de beide mannen op. Na enige aarzeling werkten de beide families graag mee:

arbeidersgezin; door het volgen van een lerarenopleiding probeert hij wat hogerop te komen. Dat lukt hem maar mondjesmaat: de inspectie is niet zo onder de indruk van zijn pedagogische kwaliteiten en stelt een beoordeling op schrift die hem slechts wat invalbaantjes bezorgt, tot hij in het afgelegen landelijke noordoosten wat langer aan de slag kan. Peugeot kan wel mooi vertellen en zijn leerlingen hangen aan zijn lippen als hij over veldslagen en de oorlog van 1870 vertelt.

Toeboosch wekt Peugeot en Mayer echt tot leven: in de internationale politieke context van het begin van de twintigste eeuw maken we kennis met twee mensen van vlees en bloed met hun eigen dromen, idealen en twijfels. De afloop van het

boek is wat dit betreft treffend. Toeboosch beschrijft er de min of meer door hem georganiseerde herdenkingsbijeenkomst waarbij beide families elkaar voor het eerst ontmoeten.

TOEBOSCH' EIGEN TIJDSCHRIFT

Toeboosch is een uniek figuur in historisch Nederland. Van huis uit archeoloog schreef hij onder meer voor *NRC Handelsblad*, *Elsevier* en het *Parool*. In 2010 verscheen *De uitverkorenen. Een familiegeschiedenis* dat werd genomineerd voor de Libris Geschiedenisprijs 2011. Daarnaast is Toeboosch al enige tijd 'hoofd-redacteur, redacteur, eindredacteur, moderator, administrateur en loopjongen ineen' voor het digitale Toeboosch' Eigen Tijdschrift (TET). *De eerstgevallenen* zou je een typische Toeboosch kunnen noemen: een verslag van een eigen zoektocht naar bijna vergeten persoonlijke verhalen bij een grote gebeurtenis uit de geschiedenis. ■

DE EERSTGEVALLENEN,

Theo Toeboosch (De Bezige Bij, Amsterdam 2014), 304 blz., € 14,99 (e-boek)

OVERAL IN AMSTERDAM WORDT GETIMMERD EN GEWERKT

Publieke Werken toont vooruitgang negentiende eeuw

Als je aankomt op Centraal Station Amsterdam en vandaar uit richting de Dam loopt, zie je rechts van je direct het Victoria Hotel liggen. Een imposant gebouw, helemaal opgetrokken in één stijl. Maar als je beter kijkt, zie je dat er twee huisjes midden in de gevel zitten. Hoe kan dat? Thomas Rosenboom verwerkte dit gegeven in zijn roman *Publieke Werken* en nu is er de film met dezelfde titel.

De film opent met een heftige scène. Terwijl zijn dochter wordt verkracht, wordt de Joodse turfsteker Pet Bennemin gedwongen op zijn viool te spelen. Hij speelt steeds vlugger en luider, alsof hij de gebeurtenis daarmee kan versnellen. Het instrument krijgt met deze scène veel nadruk; de viool zal – zo wordt later duidelijk – nog een belangrijke rol spelen in het verhaal.

DIGITALE BEWERKING

Er zit ruim vijftien jaar tussen de verschijning van het boek en de première van de film. Aanvankelijk zou de film door een andere regisseur gemaakt worden. Daarnaast duurde het enige tijd voordat de digitale effecten zo ver gevorderd waren dat ze het Amsterdam van eind negen-

tiende eeuw realistisch konden oproepen. De film is grotendeels in Hongarije gedraaid, waarbij delen van Amsterdam in filmsets werden nagebouwd. De rest is er later digitaal bij gemaakt, iets wat overigens prima gelukt is. Naast de prachtige beelden van Amsterdam en het contrast tussen deze stad en de veenkolonie nabij Hogeveen is het vooral

het fantastische spel van de acteurs Gijs Scholten van Aschat en Jacob Derwig dat de film naar een hoger plan tilt.

NIEUWE TIJD

Publieke Werken toont de vooruitgang aan het einde van de negentiende eeuw, ook wel de tweede Gouden Eeuw van Nederland genoemd. Meerdere keren hoor je uitroepen als 'het is de nieuwe tijd' en overal in Amsterdam wordt getimmerd en gewerkt aan de openbare ruimte. Zo zien we dat het Concertgebouw midden in de weilanden wordt gebouwd en maken we de opening van het Centraal Station mee. Vlak bij een station hoort natuurlijk een hotel, daarom moet de bestaande bebouwing wijken voor de bouw van het nieuwe Victoria ►

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

Gijs Scholten van
Aschat en Jacob
Derwig spelen
hoofdrollen in
Publieke Werken.
Boven: In 1888
wordt nog hard
gewerkt aan het
station. De opening
is in oktober 1889.

Hotel. De vioolbouwer Walter Vedder woont in een huisje aan de Texelschekaai, tegenwoordig de Prins Hendrikkade. Hij ruikt geld en weigert zijn huis te verkopen voor het in zijn ogen veel te lage bedrag dat hem en zijn burens geboden is. Hij haalt zijn buurman Carstens over ook niet te verkopen – ze hebben immers een sterke positie.

RIJK WORDEN

De neef van Vedder, Christiaan Anijs, woont in het Drentse Hoogeveen. Hij is apotheker,

maar gedraagt zich meer als arts. Zijn vrouw Martha heeft het daar moeilijk mee, hij heeft namelijk geen diploma's en door zijn gedrag wordt hij regelmatig met de nek aangekeken. Anijs blijft echter medische hulp verlenen als de turfstekers uit de veenkolonie daarom vragen. Als hij zijn neef vraagt langs te komen om een viool te kopen van Pet Bennemin komen de verhalen samen. Vedder denkt dat de viool niet veel waard is en biedt honderd gulden. Al verder pratende vatten de neven het plan op mensen

uit de veenkolonie naar Amerika te laten vertrekken. De tijd van turf is namelijk bijna voorbij; de brandstof wordt steeds minder gebruikt. Een andere neef van de vioolbouwer, Al Vedder, werkt als factor – een soort zaakgelastigde – die onbemiddelde mensen naar Amerika brengt. Op het moment dat deze lieden werk hebben gevonden en weer geld verdienen, moeten ze met rente de overtocht terugbetalen. Het ziet ernaar uit dat Vedder zeer binnenkort rijk gaat worden dus kan hij de overtocht financieren. Dit is een win-winsituatie, want Vedder en Anijs zullen geld verdienen terwijl de turfstekers een beter leven zullen krijgen.

GEEN HOOFDPRIJS

Het loopt echter anders dan de heren hadden gedacht. Henkenhaf, de projectontwikkelaar van het Victoria Hotel, is niet van plan Vedder en Carstens de hoofdprijs voor hun panden te betalen: het hotel wordt gewoon om deze huizen heen gebouwd. Vedder kan hier niet mee omgaan en pleegt zelfmoord. Anijs, die ondertussen voor de medische tuchtraad moet verschijnen omdat hij als arts is opgetreden, komt er later pas achter dat er niet betaald is voor de overtocht. Hebben de turfstekers, die hij op weg heeft geholpen, Amerika wel bereikt? Deze vraag wordt opgehelderd aan het einde van de film als Anijs een brief ontvangt van Bennemin waarin staat dat een viool die in het kantoor van de factor is gevonden een speciaal exemplaar blijkt te zijn. Het gaat om de viool van Bennemin die de vioolbouwer Vedder aan zijn neef had verkocht, voor een te laag bedrag, zo blijkt. Het bedrag dat deze viool opleverde, was namelijk genoeg om de overtocht mee te kunnen betalen.

BRUIKBARE SCÈNES

- In het begin is de bouw van allerlei gebouwen in Amsterdam te zien. Het contrast met andere delen van Nederland is mooi aan te tonen door te laten zien hoe station Hoogeveen eruitziet. Het ligt buiten het gebied waar de mensen wonen, waardoor ze eerst nog een halfuur moeten lopen voordat ze daar terechtkomen. Als Vedder een heel stuk moet omlopen om bij een brug te komen, merkt Anijs op dat het niet meevalt met de publieke werken, waarmee hij de titel verklaart.
- De scène waarin de dokter van het dorp Christiaan Anijs waarschuwt dat hij zich niet zomaar als dokter kan gedragen zonder de benodigde diploma's, laat de verschillen in rangen en standen in deze tijd zien. Dit wordt ook duidelijk als Walter Vedder verhaal gaat halen bij projectontwikkelaar Henkenhaf; hij moet eerst heel lang wachten om vervolgens genegeerd te worden.
- Anijs en Vedder regelen voor de mensen die weg willen uit de veenkolonie de overtocht naar Amerika. In de film is de inscheping van de familie Bennemin te zien. Dit, samen met de bedankbrief die de familie aan Anijs schrijft, schetst een beeld van de emigratie naar Amerika, een trip waar meer Nederlanders zich in die tijd aan waagden.

Scène uit de film.
Het Victoria Hotel
is gebouwd rondom
twee oude huisjes.

ONTWIKKELING STAD

De film past goed bij tijdvak acht, de tijd van burgers en stoommachines. Zo wordt de ontwikkeling van de stad Amsterdam in de tijd na de Industriële Revolutie mooi in beeld gebracht. Ook zie je hoe het leven van mensen wordt beïnvloed door nieuwe omstandigheden. Anijs en Vedder denken bijvoorbeeld te kunnen profiteren, maar voor hen eindigt de nieuwe tijd in een drama. Ook de turfstekers krijgen het moeilijk als turf steeds minder gebruikt wordt. Ik raad overigens aan de film in zijn geheel te bekijken; de sfeer van Amsterdam aan het einde van de negentiende eeuw is dan veel beter te vangen. Een leuk idee is het koppelen van de film aan een project over de ontwikkeling van steden aan het einde van de negentiende eeuw. Leerlingen zouden kunnen uitzoeken wat de Industriële Revolutie heeft betekend voor hun stad. Wat voor panden zijn erbij gekomen? Welke huizen hebben daarvoor moeten wijken? Ging men in protest tegen de plannen voor de bouw van nieuwe gebouwen? Een andere optie is een project waarbij de vakken Nederlands en geschie-

denis samenwerken. Leerlingen zouden de film en het boek met elkaar kunnen vergelijken. Het is wellicht wat te veel gevraagd om ze het hele boek te laten lezen, dus de docent kan ook van tevoren een gedeelte van het boek selecteren en de leerlingen dat eerst laten lezen, zodat ze daar specifiek op kunnen letten bij het kijken naar de film.

GELUKSZOEKERS

Publieke Werken is ook goed in te zetten als introductie voor een onderzoek naar Nederlanders die naar Amerika zijn geëmigreerd. Laat leerlingen uitzoeken hoeveel mensen er eind negentiende, begin twintigste eeuw vanuit Nederland naar Amerika vertrokken zijn en waarom. In de film worden de mensen die emigreren 'gelukszoekers' genoemd. De vraag is hoe Amerika deze migranten ontving. Leerlingen zouden een vergelijking kunnen maken met het huidige toegangsbeleid van de VS. Het onderzoek is persoonlijker te maken door leerlingen te laten uitzoeken of er familieleden van hen naar Amerika zijn gegaan. Informatie hierover vind je op de website www.ellisland.org. Je kunt daar je achternaam

intypen en dan krijg je een lijst van mensen met jouw naam, hun geboorteplaats, het schip en het jaar waarin ze aankwamen. Genoeg mogelijkheden dus met deze film als uitgangspunt. ■

'DE ONTWIKKELING VAN AMSTERDAM IS MOOI IN BEELD GEBRACHT, MAAR JE ZIET OOK HOE HET LEVEN VAN MENSEN WORDT BEÏNVLOED DOOR NIEUWE OMSTANDIGHEDEN'

PUBLIEKE WERKEN

Duur: 115 minuten

Regie: Joram Lürsen

Acteurs: Gijs Scholten van Aschat (Vedder), Jacob Derwig (Anijs), Rifka Lodeizen (Martha) e.a.

EEN ONBEKENDE VERZETS

Truus Wijsmuller redde talloze kinderen uit handen van de nazi's

Lida Boukris-Jong
is socioloog en werkte als organisatie-deskundige.

Rond 1900 woont in Alkmaar het gezin Meijer. Jacob Meijer is drogist/apotheker, zijn vrouw Bertha Boer is zelfstandig modiste. Bertha is actief op politiek en sociaal gebied. Het gezin is liberaal hervormd. In 1896 wordt Truus geboren, in 1902 volgt Jacobus. Truus groeit op tot een liberaal denkend mens en ziet in haar moeder een voorbeeld. Ze herinnert zich dat haar vader een bezoeker die op Joden scheldt meteen van replek dient. Na de Eerste Wereldoorlog neemt het gezin kinderen op uit Duitsland en Oostenrijk om aan te sterken. Later zegt ze in een interview: '[daarom] ben ik van huis uit gewend altijd op te komen voor mensen die het werkelijk ook verdienen en nodig hebben.'

Truus Wijsmuller ontving in 1967 een onderscheiding van Yad Vashem als 'Rechtvaardige onder de Volkeren'.

SOCIAAL WERK

In 1911 gaat ze naar de Handelsschool. In het verslag van de lerarenvergadering van 8 november staat het volgende over haar: 'Algemeen stelt men een gebrek aan aanleg vast bij Geertruida Meijer.' Een halfjaar later is het er niet beter op geworden. 'Men acht het geval Geertruida Meijer wanhopig.' Haar prestaties zijn opvallend slecht en ze blijft dan ook zitten. Het jaar daarop gaat het beter. Als de familie Meijer in 1913 verhuist naar Amsterdam verlaat Truus de Handelsschool met een getuigschrift. Ze is dan zeventien jaar. Truus vindt werk op een kantoor en wordt lid van de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap. Niet lang daarna trouwt ze

met Johannes Wijsmuller, een procuratiehouder en hoofdkassier. Als duidelijk wordt dat het paar kinderloos zal blijven, besluit Truus de bakens te verzetten en zich geheel aan sociaal werk te wijden. Een diploma is niet nodig. Ze werkt als bestuurslid en coördinator voor verschillende instellingen. Truus is geen bestuurder op afstand, maar grijpt persoonlijk in als ze dat nodig vindt. Binnen een paar jaar bouwt ze een enorm netwerk op. En iedereen weet haar te vinden.

In 1938 richt Truus met andere vrouwen het KVV (Korps Vrouwelijke Vrijwilligers) op om hulp te kunnen bieden in verband met de dreigende oorlogssituatie, en in 1939 wordt ze bestuurslid van het Burgerweeshuis, waar vluchtelingenkinderen worden ondergebracht.

KRISTALLNACHT

Als Hitler in 1933 aan de macht komt, begint een stroom maatregelen om Joodse Duitsers uit te sluiten van het maatschappelijke leven. Na de moorden en plunderingen van de Kristallnacht van 9 op 10 november 1938 nemen emigratie en vlucht snel toe. Hoewel de wereld geschokt reageert en wereldleiders bijeenkomen om te overleggen, blijft wezenlijke hulp achterwege. De 32 landen zijn alleen bereid een klein aantal mensen op te nemen. Daarnaast sluit Nederland de grens; met het oog op de werkloosheid worden alleen kinderen toegelaten, voor een tijdelijk verblijf.

Vanaf 1936 raakt Truus betrokken bij de hulp aan Joodse vluchtelingen. Op verzoek van kennissen haalt ze soms Duitse familieleden op. Een eerste groep van zes Joodse kinderen neemt ze mee als ze een bezoek brengt aan de Nederlandse consul in Hamburg. Hij laat haar zijn wachtkamer zien, waar al weken achtereen elke dag wanhopige moeders wachten op hulp om hun kinderen naar het veilige Nederland te krijgen. Truus vraagt of hij visa voor ze heeft. 'Als ik die had, had ik u niet nodig,' antwoordt hij. Op dat moment besluit ze dat ze de kinderen de grens over gaat brengen, hoe dan ook. Het wordt de eerste groep kinderen die ze onder haar hoede neemt en per trein naar Nederland begeleidt. In de trein ontdekt ze dat in de coupé naast haar prinses Juliana reist met de kleine Beatrix. Als Nederlandse grenswachters instappen en eisen

HELDIN

Negen maanden duurden de 'kindertransporten', de initiatieven waardoor Joodse kinderen uit nazi-Duitsland in 1938 en 1939 naar Engeland werden gebracht. In Nederland was Truus Wijsmuller-Meijer de spil van deze reddingsoperatie.

dat de illegale kinderen eruit moeten, doet ze iets onverwachts. Ze dreigt met het zestel haar opwachting te maken bij prinses Juliana. Als ze er ook nog op wijst dat het zaterdag is en de grenswachters daarom geen nadere instructies uit Den Haag kunnen verwachten – ze kent er bovendien mr. Tenkink van het ministerie van Justitie – laten ze haar en de kinderen met rust. Vanaf dat moment is Truus betrokken bij het organiseren en leiden van het vertrek van groepen kinderen.

KINDERTRANSPORTEN

In 1938 pleit een delegatie van gezaghebbende mensen bij de Britse regering voor hulp aan Joodse Duitsers. Engeland heeft zojuist de vluchtweg naar Palestina, destijds een Brits mandaatgebied, afgesloten. Besloten wordt de immigratiebeperkingen voor Joodse kinderen – zij vormen geen bedreiging voor de arbeidsmarkt – te versoepelen. Een onbepaald aantal kinderen tot zeventien jaar uit Duitsland en uit door Duitsland bezette gebieden mag Engeland in. De kinderen krijgen een tijdelijk reisvisum. Burgers en particuliere instellingen

zullen garant staan voor de opvang en de kosten. In het Amerikaanse Congres wordt in dezelfde tijd een voorstel om twintigduizend kinderen op te nemen aangenomen. De Nederlandse regering stelt als voorwaarde dat kinderen die niet doorreizen de staatskas geen geld mogen kosten en hier slechts tijdelijk verblijven.

De uitvoering komt snel op gang en is in handen van individuen en organisaties, zowel seculier als religieus, in Engeland, Nederland, Oostenrijk, Polen en Tsjechië. In elk land worden Kindercomités opgericht om reis, aankomst en verblijf te organiseren. Het zijn vooral vrouwen die zich inzetten voor de uitvoering van de kinderreizen: ze zijn al actief in zionistische organisaties, sociaal werk en de vrouwenbeweging.

De reizen vallen in de bedding en stroomversnelling van hun netwerken. In alle steden werken ze samen met bestuurders van Joodse gemeentes. In Duitsland is Hannah Karminski, secretaris van de Joodse vrouwenbond, initiatiefnemer. In Engeland zit bijvoorbeeld Lola Hahn-Warburg, die al eerder gedwongen moest emigreren. Truus Wijsmuller ►

De aankomst van Joodse vluchtelingen in Londen, februari 1939. Beeld: Bundesarchiv.

is in Nederland de spil van de kinderreizen. Ze organiseert en leidt de reizen, onderhoudt alle noodzakelijke contacten en werkt samen met onder andere Gertrude van Tijn, secretaresse van een Joods hulpcomité, en Mies Boissevain.

VERRÜCKT

Op 2 december 1938 wordt Truus gevraagd naar Wenen te reizen om daar aan ene Herr Eichmann toestemming te vragen voor het vertrek van Joodse kinderen. Omdat onderhandelingen met de nazi's op niets zijn uitgelopen, kan Truus het als kordate niet-Joodse vrouw van middelbare leeftijd misschien proberen.

Eichmann is in Wenen hoofd van de afdeling voor verplichte emigratie van Joodse inwoners. In de Joodse wijk van Wenen ziet Truus met eigen ogen doodgereden en neergeknuppelde mensen liggen voor het emigratiekantoor en ze is diep geschokt.

'MEERDERE MALEN WORDT DIE VERRÜCKTE FRAU WIJSMULLER GEARRESTEERD, MAAR STEEDS KOMT ZE WEER VRIJ'

Ze wordt gearresteerd en gaat net zo lang te keer tot ze Eichmann te spreken krijgt. Als ze op hem toeloopt, zetelt hij in een grote zaal op een podium, gekleed in het zwart, een hond naast hem. Ze steekt haar hand uit, die hij negeert. Ze vertelt hem dat ze met hem komt praten over het vertrek van tienduizend Joodse kinderen naar Engeland. Aanvankelijk snauwt hij haar af. 'Wij onderhandelen niet met vrouwen.' Truus is daar niet van onder de indruk en steekt van wal. 'So reinarisch und dann so verrückt,' concludeert hij. Hij besluit een 'grap' met haar uit te halen: ze krijgt slechts vijf da-

gen de tijd om zeshonderd kinderen mee te nemen. Als dat lukt, kan ze de rest later meekrijgen. Ze vindt hem eng, maar haar doel is bereikt.

GEVOEL VAN URGENTIE

Na overleg met de Joodse gemeente in Wenen belt Truus met Lola Hahn-Warburg in Londen. Ze meldt haar dat ze zondagavond met zeshonderd kinderen in Hoek van Holland is. 'Je ging toch alleen om te praten,' luidt de eerste reactie. Maar op 11 december ligt er een schip klaar dat vijfhonderd kinderen naar Engeland brengt. Ruim honderd kinderen van deze groep blijven in Nederland. Daarna reist Truus tot 1 september 1939 vier keer per week met de trein met een groep van honderd-vijftig kinderen van bezet gebied naar Hoek van Holland. Van daar gaan de kinderen door naar Engeland. In Nederland worden zo'n 1500 kinderen opgevangen. Alle ouders die hun kinderen opgeven voor de reis, beloven hun kind later ook te komen halen, anders waren de kinderen nooit vertrokken. Truus werkt met een groot gevoel van urgentie, want niemand weet wanneer de oorlog zal uitbreken. Op 24 augustus 1939 passeert ze voor de vijftigste keer de grens bij Bentheim. De Duitsers dwingen *die verrückte Frau Wijsmuller* dat jubileum te vieren. In die negen maanden reizen bijna tienduizend vooral Joodse kinderen naar Engeland, aanvankelijk uit Duitsland en Oostenrijk, en na de Duitse inval in Tsjecho-Slowakije in maart 1939 ook uit Praag. In februari en augustus arriveren er treinen met kinderen uit Polen. De transporten gaan door tot 1 september 1939, als Engeland aan Duitsland de oorlog verklaart. Niet alleen de Kindercomités, ook enkelingen brengen groepen Joodse kinderen in veiligheid naar Engeland.

Kinderen van het Burgerweeshuis in Amsterdam tijdens een uitje in Artis. Foto: Miriam Keesing, inv. 299, NIOD.

Op 30 augustus gaat de grens tussen Nederland en Duitsland dicht, maar de Duitsers laten nog kinderen gaan. Truus krijgt een telefoontje dat er een grote groep Joodse kinderen bij de grens staat. Er rijden geen treinen meer. Ze regelt bussen en brengt ze naar Hoek van Holland. Dezelfde nacht nog haalt ze met een serie restauratiewagens honderdvijftig jongens uit Kleef op en onverwachts staan daar ook driehonderd Pools-orthodoxe mannen op het perron. Ze besluit 'een beetje erover te smoezen' met de Gestapo, zoals ze dat noemt, en krijgt ze mee. Tot ver in de oorlog reist ze naar Kopenhagen, Stockholm, de Spaanse grens en Marseille om kinderen met hun ouders te herenigen. De kinderen uit het Burgerweeshuis komen bij haar thuis logeren; ook is ze betrokken bij de hulp aan vluchtelingen die met schepen van en naar Nederland vertrekken. Meerdere malen wordt ze gearresteerd, maar ze komt steeds weer vrij.

VERZETSWERK

Op de dag van de Duitse inval in Nederland keert Truus hals over kop terug uit Frankrijk. De portier van het Burgerweeshuis ontzegt haar de toegang, waarop ze de kinderen vraagt naar buiten te komen. Ze slaagt erin bussen te regelen en een doorgangspas, en met een laatste groep van 86 kinderen, en veertig mensen die ze onderweg oppikt, bereikt ze IJmuiden. Tien minuten na het vertrek van het schip De Bodegraven naar Engeland capituleert Nederland.

In 1940 en 1941 organiseert Truus transporten van voedsel en medicijnen naar kampen in het onbezette zuiden van Frankrijk. Ze begeleidt groepen Joden met een visum, die voor de reis de SS moeten betalen, naar de Spaanse grens. In ruil voor dit werk bedingt ze dat ze Joodse kinderen kosteloos kan meenemen. Ondertussen gaat ze door met haar verzetswerk, ook met de illegale Hervormde 'Groep Tweeduizend'. In Amsterdam worden voedselpakketten gemaakt voor geïnterneerden in Westerbork, Theresienstadt en Bergen-Belsen. Bejaarden en zieken krijgen voedselhulp in Amsterdam. In de Hongerwinter van 1944 is ze betrokken bij een interkerkelijke actie voor voedselhulp en bij kinderuitzendingen naar het platteland.

'MOEDER VAN 1001 KINDEREN'

Als de oorlog voorbij is, neemt Truus weer zitting in talloze besturen en comités en is jarenlang lid van de gemeenteraad van Amsterdam voor de VVD. Haar werkterrein beslaat sociale zorg. Met sommigen kinderen uit het Burgerweeshuis, die haar 'tante Truus' noemen, houdt ze haar leven lang contact. Truus Wijsmuller overlijdt op

30 november 1978 op 82-jarige leeftijd. De kinderreizen redden, achteraf gezien, tienduizend kinderen uit handen van de nazi's. De naam van Truus Wijsmuller wordt door een groot aantal steden in ere gehouden. Op het Bachplein in Amsterdam staat haar borstbeeld met de tekst 'Moeder van 1001 kinderen'. Ze is geëerd met talloze nationale en internationale onderscheidingen. In Engeland hielden de *Kinder* in 1989 hun eerste reünie: om elkaar te zien, het Britse volk te danken en hun ouders te eren, die ze zo onbaatzuchtig lieten gaan. Mevrouw Wijsmuller is een heldin die meer bekendheid verdient. ■

Truus Wijsmuller bij de onthulling van haar portret in Amsterdam in 1965. Foto: Ron Kroon/Nationaal Archief.

BRONNEN

- L.C. Vrooland, L.C., *Geen tijd voor tranen*, Amsterdam, 1963.
- D'Aulnis, M., *So reinarisch und dann so verrückt*, in: *Ons Amsterdam* 05-1993.
- Keesing, M. *Truus Wijsmuller a forgotten heroine*, op www.dokin.nl.
- Archieven van het NIOD, het Regionaal Archief Alkmaar en Archief Gemeenteraad Amsterdam.

VERDER LEZEN

- www.kindertransport.org Website over de kindertransporten met herinneringen van de overlevende kinderen en andere historische bronnen.

VERDER KIJKEN

- *Into the arms of strangers*. Amerikaans-Engelse documentaire van Mark J. Harris (Warner Bros 2000) over de kindertransporten. De film is verkrijgbaar op dvd.

Dit is een bewerking van het artikel dat verscheen in Oud Alkmaar nr. 2 (2015), het tijdschrift van de Historische Vereniging Alkmaar.

GELOOFSOVERTUIGING EN LESGEVEN MET ELKAAR VERBINDEN

Bart-Jan van Kleef gaat met vmbo-leerlingen de diepte in

We spreken Bart-Jan van Kleef, docent aan de Jacobus Fruytier scholengemeenschap in Rijssen.

De gelovige en sportieve historicus legde 'een lange route' af voordat hij geschiedenisleraar werd.

Hij werkt nu op de school waar hij vroeger zelf leerling was.

Janneke Riksen maakt deel uit van de commissie leraren-opleidingen en is als geschiedenisdidacticus verbonden aan de universitaire lerarenopleiding van de VU.

Paula van Rooij is lid van de commissie beginnende docenten, eerstegraads geschiedenisdocente en werkte als invaldocent op verschillende scholen in de Randstad.

Na het vmbo-t haalde Van Kleef eerst zijn havo-diploma. De opleiding tot gymleraar vond hij vervolgens 'ongelooflijk saai'. Hij besloot om de metaalbewerking in te gaan, maar vond dat 'toch wel zonde' van zijn havodiploma. Een beroepstest raadde hem aan geschiedenisdocent te worden. Eenmaal begonnen aan de opleiding daartoe op hogeschool Windesheim was hij 'meteen verkocht'.

Na het afronden van zijn opleiding kon Van Kleef blijven werken op de school waar hij zijn LIO-stage deed, de Jacobus Fruytier scholengemeenschap in Rijssen. Hier zat hij ooit zelf in de schoolbankjes. 'Dat was eerst een beetje gek. Ik moest ineens een oud-docent met 'Piet' aanspreken. Bovendien was ik vroeger een drukke leerling,

dus sommige collega's waren wel een beetje verbaasd dat ik docent was geworden. Maar het wende heel snel.' Naast zijn vervangingsbaan op de Fruytier, werkt hij sinds dit schooljaar ook op het Greijdanus College in Hardenberg.

VMBO

Op de Fruytier deed Van Kleef al tijdens zijn stage een voorliefde op voor vmbo-leerlingen. 'Ik dacht eerst: havo en vwo is echt mijn ding. Maar op school zeiden ze: "Dan krijg je dus eerst het vmbo, dan kunnen we kijken hoe je daarmee omgaat."' Van Kleef merkte al snel dat hij genoot van het persoonlijk contact met vmbo'ers. 'Ze blijven vaak na de les in het lokaal hangen voor een praatje. Ook vinden ze mijn gevoel voor humor leuk. Ze accepteren het als ik ze een alternatieve straf geef. Als ik er genoeg van heb, zeg ik soms: "Kies maar tussen nablijven of opdrukken." Dan gaan ze vaak voor het laatste.'

Daarnaast heeft Van Kleef gemerkt dat je ook met vmbo-leerlingen de diepte in kunt. 'Zo gaf ik een keer les in een klas 2-vmbo-kgt over de vraag of er duizend vluchtelingen extra naar Nederland mochten komen. Dat deden we door een debat in de

Tweede Kamer na te doen. De leerlingen moesten zich via een papieren microfoon tot mij, de voorzitter, richten. Als iemand dat niet deed, riepen ze heel fanatiek dat dat niet mocht. Ook controleerden de leerlingen de feiten die ik ze op een factsheet had gegeven nauwkeurig op onjuistheden. Ze wilden zelfs niet stoppen met discussiëren toen de bel ging.'

NORMEN EN WAARDEN

Van Kleef geeft aan veel geleerd te hebben op Windesheim. Hij vond de colleges 'gaaf', ook omdat er veel aandacht was voor de betekenis van het geschiedenisonderwijs. Hij leerde zijn eigen normen en waarden te onderbouwen en te vergelijken met die van anderen. Iets waar hij met de leerlingen ook graag mee bezig is.

En hoewel hij graag zelf aan het woord is, zag hij door vakdidactiek in op welke verschillende wijzen hij leerlingen actief met de stof aan het werk kan zetten en laten leren. Aan zijn stage-scholen denkt hij met plezier terug, waarbij hij zich vooral herinnert hoe zijn collega's hem inspireerden en altijd met raad en daad bijstonden. Lesbezoeken zijn voor Van Kleef nog steeds belangrijk. 'Als er op school een

Jaarlijks behalen honderden studenten hun lesbevoegdheid geschiedenis. Hoe bevalt het lesgeven nieuwe docenten als ze eindelijk die felbegeerde baan in de wacht hebben gesleept? Wat zijn hun ambities? Heeft hun opleiding ze goed voorbereid op de lespraktijk?

In deze rubriek gaan lerarenopleider Janneke Riksen en startende docente Paula van Rooij op zoek naar het antwoord op de vraag of nieuwe docenten geschiedenis 'Klaar voor de klas' zijn.

Bart-Jan van Kleef (1991) studeerde augustus vorig jaar af aan de lerarenopleiding geschiedenis van hogeschool Windesheim in Zwolle. Hij geeft naast geschiedenis de vakken mens en maatschappij en aardrijkskunde op het Greijdanus College in Hardenberg en de Jacobus Fruytier scholengemeenschap in Rijssen. In totaal is hij meer dan fulltime aan het werk. Daarnaast geeft hij fitness-, boks- en kickbokslessen bij een sportschool in Rijssen.

stagiair is, wil ik graag dat hij bij mij achter in de les zit. Feedback maakt je beter. En ik wil een heel goede docent worden.' Op beide scholen waar Van Kleef werkt, zijn overigens begeleidingsprogramma's voor jonge docenten. Op het Greijdanus heeft hij daarnaast een heel betrokken teamleider. 'De cultuur is heel open. Hij wil dat ik me zo snel mogelijk thuis voel. Ik vind dat fijn.'

CHRISTELIJK PERSPECTIEF

Zijn enthousiasme en christelijke identiteit sloten goed aan bij de geschiedenisdocent die er op de Fruytier scholengemeenschap gezocht werd. In *Een venster op de hemel* (2014) van Ewald Mackey las hij hoe geloofsovertuiging en lesgeven met elkaar verbonden kunnen worden. Deze uitgangspunten vormen een leidraad in zijn lesgeven. Hij vindt het belangrijk samen met leerlingen vragen te stellen over het handelen van mensen vanuit christelijk perspectief en hij hoopt zo een bijdrage te leveren aan de vorming van leerlingen als christenen.

Bij een onderwerp als de Holocaust komen leerlingen met de

vraag: 'Waarom staat God dit toe?' Van Kleef gaat dan met leerlingen in gesprek over 'het bestuur van God en hoe zij daarmee om kunnen gaan'. En hoewel 'Gods wil niet altijd te begrijpen is', spreekt hij vol passie over 'hoe mooi het is om de kracht van je geloof te behouden en te weten dat God er voor je is'.

'ALS IK ER GENOEG VAN HEB, ZEG IK SOMS: "KIES MAAR TUSSEN NABLIJVEN OF OPDRUKKEN" DAN GAAN ZE VAAK VOOR HET LAATSTE'

THEORIE

Op een Gouden Tip voor beginnende docenten hoeven we niet lang te wachten. Het komt er stellig uit: 'De theorie serieus nemen. Ga niet lopen rommelen, er staan al zoveel dingen beschreven die je kunt gebruiken.' Nog steeds grijpt hij regelmatig terug op het vakdidactische handboek van Arie Wilschut of de boeken van Peter Teitler voor tips of adviezen als een 'lesonderdeel niet loopt' zoals hij zou willen. Hij wil anderen vooral ook meegeven te 'aanvaarden dat je beginnend bent en niet alles meteen hoeft te weten'. ■

HOGESCHOOL WINDESHEIM

De tweedegraads lerarenopleiding aan de hogeschool Windesheim is een fulltime vierjarige opleiding. In het eerste en tweede jaar worden de tien tijdvakken behandeld. Het derde en vierde jaar bestaat onder andere uit niet-westerse geschiedenis en diachronische thema's. In de opleiding zijn drie criteria leidend: historische diepgang, didactische diepgang en betekenisvolheid. In de afstudeerscriptie laat de student zien dat hij in staat is vanuit een historiografisch onderzoek een visie over een historisch thema te formuleren en dat tevens te vertalen naar de onderwijspraktijk. De student loopt elk jaar veertien weken stage. In het vierde jaar betreft het een lint-LIO en hij combineert dat met collegedagen. Stages vinden veelal plaats op partnerscholen waarbij de student zowel door de school als door de lerarenopleiding wordt begeleid en beoordeeld. Bij voorkeur wisselt de student elk jaar van stageplek, onderwijsniveau en denominatie.

OORLOGSBOEKEN VOOR IN DE KLAS

Keuze uit recent verschenen titels over oorlog

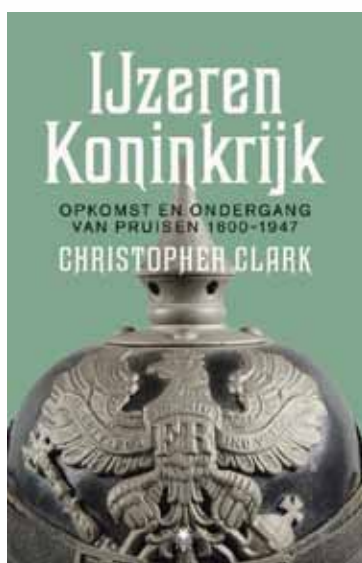
Van oorlogen krijgen we maar geen genoeg, iets wat blijkt uit de enorme hoeveelheid boeken die onlangs verscheen over oorlogen en daaraan verwante onderwerpen. Ben Vriesema stelde uit het actuele aanbod zijn lijst met favorieten samen. Niet alleen aanbevelenswaardig voor geschiedenisdocenten, maar zeker ook voor geïnteresseerde leerlingen.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Vooraf wil ik graag wijzen op het boek *Oorlog voeren* (Meulenhoff) van Karl Marlantes dat een aantal jaar geleden verscheen. De Vietnamveteraan liet al in zijn debuutroman *Matterhorn* naast de bloedstollende momenten van de oorlog in Vietnam de tenenkrommende domheid van de legerleiding zien. In *Oorlog voeren* – het boek draagt de mooie Engelse titel *What It Is Like to Go to War* – beschrijft hij naast de opleiding van de soldaat vooral de beproevingen die een soldaat tijdens een oorlog ondergaat. Het zijn deze beproevingen die ervoor zorgen dat soldaten na terugkomst uit oorlogsgebied maar moeilijk kunnen aarden in de gewone samenleving – een *Posttraumatic Stress Syndrome* ligt op de loer. Terug naar de recenter verschenen boeken.

OORLOGSZUCHTIG

Ik begin met een buitengewoon boek dat niet alleen over oorlog gaat, maar vooral de ontstaansgeschiedenis en opkomst van een ‘oorlogszuchtig’ land beschrijft: *Het IJzeren Koninkrijk. Opkomst en ondergang van Pruisen, 1600-1947* door Christopher Clark (De Bezige Bij). Duitsland is volgens rijkskanselier Otto von Bismarck gegrondvest op ‘ijzer en bloed’, maar de basis daarvan – en dus

van het latere Duitsland – was toch Pruisen. Vanuit Brandenburg (regio Berlijn) zorgde de Hohenzollern-dynastie voor een gestage uitbreiding van hun grondgebied. Het waren de Frederiken, ‘De Grote Keurvorst’ en Frederik de Grote, die in de zeventiende eeuw het leger transformeerden van een huurlingenregiment tot een massaleger dat gedrild de strijd aanging. Zonder een sterk leger zou Pruisen nooit zo groot en machtig geworden zijn, volgens Clark. Het boek eindigt in 1947. Pruisen houdt dan op te bestaan, simpelweg omdat de geallieerde overwinnaars eisen dat Duitsland gedemilitariseerd moet worden; door het opheffen van het militaristische Pruisen was men al een heel eind op weg.

Von Bismarck is overigens te beschouwen als de aanstichter van de *Reichsgründung*, de grondlegging van het Duitse Rijk, door de oorlog met Frankrijk aan te gaan. Een aantal jaren geleden hebben we in *Kleio* uitvoerig aandacht besteed aan de Frans-Duitse Oorlog, omdat het destijds deel uitmaakte van het examenonderwerp Ten Oorlog. Anne Doedens en Liek Mulder gaan met hun boek *De Frans-Duitse Oorlog* (WalburgPers) dieper in op deze oorlog, onder andere met behulp van brieven, anekdotes en foto's. De ondertitel van hun boek *De Moeder van De Grote Oorlog* moet de koper aansporen het boek aan te schaffen, want volgens de schrijvers is de Frans-Duitse Oorlog een voorbode van de *Urkatastrophe* van de twintigste eeuw. Het boek

is het eerste deel in de reeks Oorlogsdossier die Walburg Pers de komende tijd uit gaat geven. Het belooft – afgaande op dit eerste deel – een mooie reeks te worden. Bij dezelfde uitgever verscheen het schitterend uitgegeven boek *Der Kaiser! Glorie en ondergang van keizer Wilhelm II* van Jan J.B. Kuipers. Het leven van deze monarch leek – ondanks diens fysieke malheur – redelijk zorgeloos, totdat hij meegezogen werd in de koloniale wedloop en daarvoor de vloot uitbreidde. Zijn *Weltpolitik* zorgde ervoor dat in het bijzonder Engeland de Duitsers angstvallig in de gaten hield. Afijn, het vervolg is bekend, de Eerste Wereldoorlog werd een feit en aan het eind van die blubberstrijd werd de keizer afgezet en vond hij als een berooide asielzoeker onderdak in Nederland. Het boek staat vol mooie foto's en karikaturen die prima bruikbaar zijn in de les. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd nabij Ieper voor het eerst gebruikgemaakt van chloorgas. Het verhaal over deze eerste gifgasaanval in het boek *Gas! Ieper 1915. De eerste gifgasaanval* (Lannoo) door Ann Callens en Jan Vandermeulen beschrijft niet alleen de manier waarop de cilinders werden opengezet, maar in het boek wordt ook aandacht besteed aan de voorbereiding en de nasleep van deze catastrofale onderneming. Ook Fritz Haber komt langs, de 'uitvinder' van het chloorgas. Haber was een Duitse Jood die ook zyklon B heeft ontwikkeld – om scheepsruimtes mee te ontsmetten...

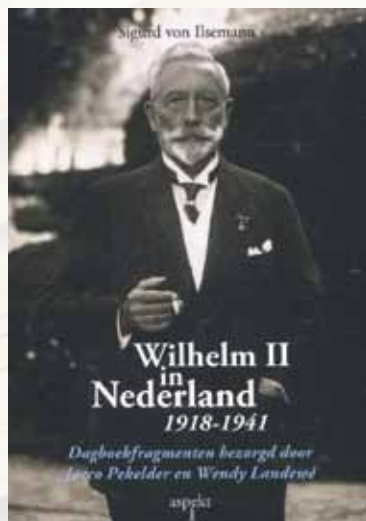
DAGBOEKFRAGMENTEN

Uitgeverij Aspekt komt met twee totaal verschillende boeken over de Eerste Wereldoorlog. Het ene handelt over Zeeland, *Zeeland en de Eerste Wereldoorlog*, en bestaat uit twintig publicaties over hoe Zeeland de oorlog heeft

doorstaan ondanks de stroom vluchtelingen, de schaarste, de inkwartiering en het gevaar van bommen en mijnen.

Het andere is de vuistdikke verhandeling over het verblijf van keizer *Wilhelm II in Nederland*. Sigurd von Ilseman, vleugeladjutant van de ex-keizer, heeft vanaf het moment dat Wilhelm II uit Spa naar Nederland vertrok een dagboek bijgehouden dat loopt tot het overlijden van de ex-keizer in Doorn in 1941. In de dagboekfragmenten toont Ilseman hoe Wilhelm II zichzelf zag: een man die als wettige keizer van Duitsland ooit weer eens hoopte op de troon te zullen plaatsnemen. Daar is het nooit van gekomen ondanks verwoede pogingen van Wilhelm

II om bij de nazi's in het gevlij te komen. De ex-keizer ligt in een kist boven de grond in een tuinhuis in de tuin van Huis Doorn. *Wilhelm II in Nederland* bevat schitterende verhalen, prachtige sfeertekeningen en veel achtergrondinformatie. De vele dagboek aantekeningen van Ilseman zijn daarnaast goed te gebruiken voor onderzoek in de klas. Zeer aan te bevelen.

TWEDE WERELDOORLOG

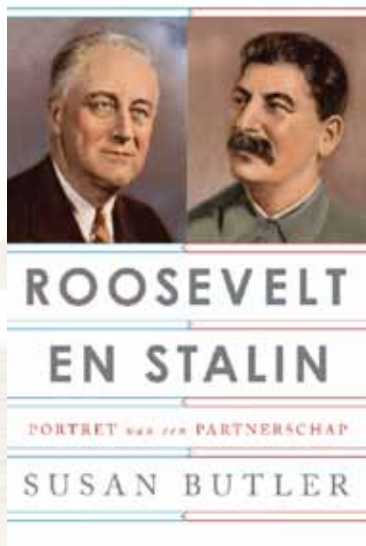
De stroom boeken over de Tweede Wereldoorlog is ook dit jaar weer immens. Timothy Snyder beschrijft in *Zwarte aarde* (Ambo/Anthos) hoe de ondergang van de gevestigde politiek in de 'bloedlanden' (Midden-Europa) ervoor zorgde dat de haat tegen de Joden groter kon worden, en vooral hoe dit kon leiden tot de moord op de miljoenen Joden. De inwoners van de bloedlanden deden fanatiek mee aan het uitroeien van de Joden – ook buiten de concentratiekampen. In *Zwarte aarde* komt een aantal zeer akelige beschrijvingen voor van gruweldaden door niet-Duitsers. Een huiveringwekkend boek, maar het toont wel aan dat de focus op Duitsland als enige dader definitief aan het verschuiven is.

De oorsprong van het nationaal-socialisme is volgens Jean-Louis ►

Vullierme in zijn *De spiegel van het Westen* (De Bezige Bij) niet alleen vindbaar in de *Sonderweg* van de Duitse geschiedenis, maar bevindt zich juist binnen het westerse denken. Het boek is extreem goed geannoteerd (maar liefst 140 pagina's) en behandelt een moeilijk onderwerp. Toch slaagt de schrijver erin het denken van de nazi's als modernistisch neer te zetten in plaats van als conservatief.

In *Roosevelt en Stalin. Portret van een partnerschap* (Hollands Diep) beschrijft Susan Butler de samenwerking tussen FDR en Uncle Joe. De twee ideologische kemphanen hadden elkaar nodig in de strijd tegen Hitler. Butler heeft gebruikgemaakt van

de omvangrijke briefwisseling tussen Roosevelt en Stalin en beschrijft daardoor te veel *petit histoire* om dit dikke boek (675 pagina's) boeiend te houden. Overigens komt niet alleen de Tweede Wereldoorlog aan bod, maar ook de periode ervoor – de Verenigde Staten maakten geen deel uit van de Volkenbond, het non-agressiepact tussen de Sovjet-Unie en Hitler-Duitsland – en de periode na het overlijden van Roosevelt in april 1945.

IK EN DE OORLOG

Voor meer persoonlijke verhalen over de Tweede Wereldoorlog is *Oorlogsbrieven. Een familie in de Hongerwinter* (Atlas Contact) een aanrader. Aan de hand van gevonden brieven wordt het dagelijks leven van de familie Spaanderman beschreven in de periode 1943 tot aan het eind van de oorlog. Door het lezen van de brieven kom je dicht op de huid van de familie te zitten; sommige van deze egodocumenten zijn prima inzetbaar in de klas.

Een ander soort egodocument zijn bidprentjes. Jurgen Van den Plas heeft in zijn boek *De Duitse soldaat in bidprenten uit de Tweede Wereldoorlog* (Aspekt) honderden Duitse bidprentjes opgespoord. Deze bidprentjes werden gemaakt om Duitse sol-

daten te herdenken die gesneveld waren in de strijd. Tijdens de oorlog zijn de bidprentjes aan verandering onderhevig geraakt, het hoe en waarom is te vinden in dit boek.

Vlak bij Lunteren is een 'fout' bouwwerk te bezichtigen: 'de Muur van Mussert'. René van Heijningen beschrijft in *De Muur van Mussert* (Boom) de bedoeling van de 'muur' en de groots opgezette 'hagespraken' die bij de tegenwoordig vervallen muur zijn gehouden. Het Nederlandse volk zou volgens Mussert in 'herboren Godsvertrouwen, hernieuwde liefde voor Volk en Vaderland en herwonnen arbeidseer' een grote toekomst tegemoet gaan. De vraag die aan het eind van het boek wordt gesteld is simpel: wat moet er met deze 'foute' muur gebeuren? Moet het een *Denkmahl* worden of juist een *Mahnmal* als waarschuwing? Historicus Luuc Kooijmans schreef een geheel ander boek. Familiebezoeken die hij bracht aan zijn grootouders ervoer hij vaak als wat *unheimisch*. In *Het geheim van de Valeriusstraat* (Prometheus-Bert Bakker) wordt duidelijk hoe dat kwam: binnen het gezin waren er gezinsleden die tegen de nationaalsocialistische beweging waren, maar ook enkele die juist vóór waren. Kooijmans beschrijft het

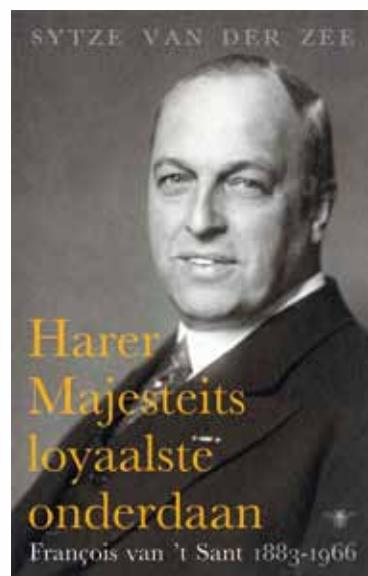
familiaire dispuut – zoals we van hem gewend zijn – beeldend, boeiend en met een opgetrokken wenkbrauw.

Een ander ‘familieverhaal’ is het relaas van Simon Goodman: *De wolven namen alles mee* (Meulenhoff). De artistieke familie van Goodman bezat veel kunstwerken van gerenommeerde kunstenaars; alle werden geconfisqueerd door de Duitsers. Om de kunstwerken op de een of andere manier weer terug te krijgen, blijkt een helse exercitie.

In *De plundersaars. De nazi-obsessie met kunst* (Atlas Contact) beschrijft Anders Rydell waarom de nazi-leiders zo graag bovengenoemde kunst wilden hebben – het was toch *Entartete*

Kunst? Na de oorlog was het voor de rechtmatige eigenaars opmerkelijk genoeg heel moeilijk de kunstvoorwerpen weer terug te krijgen. Tot op heden lopen er rechtszaken om gestolen kunst terug te halen uit musea, maar erg snel gaat dat niet.

HET VERMELDEN MEER DAN WAARD

Van een heel andere orde is het boek van oud-Parool hoofdredacteur Sytze van der Zee. *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant, 1883-1966* (De Bezige Bij) vertelt het leven van de particulier secretaris van koningin Wilhelmina, die door het verzet werd aangemerkt als een spion die het Englandspiel zou hebben verraden. Het boek van Van der Zee baarde onlangs niet alleen opzien door de intieme beschrijvingen van het leven van deze voormalige politiechef, maar vooral omdat hij vlak na de oorlog medeplichtig was aan het voorbereiden van een staatsgreep samen met Erik Hazelhoff Roelfzema (de ‘Soldaat van Oranje’).

Het laatste boek dat ik niet onvermeld wil laten is *De geheime oorlog. Spionnen, codes en verzet, 1939-1945* (Hollands Diep). Max Hastings’ 656 pagina’s tellende boek beschrijft de acties die

spionnen van West, maar ook Oost op touw hebben gezet om de kracht van de nazi’s te breken. Dat niet elke spion een geheime operatie tot een goed einde kon brengen en geen James Bond bleek te zijn, wordt duidelijk. Fascinerend om te lezen (en om te vertellen aan leerlingen) is op welke wijze de operaties werden bedacht, maar vooral werden uitgevoerd. Je beseft pas tijdens het lezen van dit boek dat het winnen van de Tweede Wereldoorlog niet alleen een kwestie was van wie het sterkste leger had. Nee, het lijkt er meer op dat wie de geheime operaties het best managede op den duur de oorlog zou winnen.

De afgelopen tijd is er zo veel verschenen over de Tweede Wereldoorlog dat je je kunt afvragen of al het nieuwe nog kan boeien. Het antwoord is: ja! De recente boeken zijn niet alleen fascinerend voor docenten, maar ook voor leerlingen die maar wat graag meegezogen worden in de verhalen over die vermaledijde oorlog. Aan docenten de nobele taak de nuance aan te brengen in de verhalen over de strijd tussen goed en kwaad. Aan de leerlingen de even nobele taak met onze verhalen iets meer dan te doen dan ze alleen aan te horen. ■

EEN CONGRES MET EEN STAARTJE

Wordt het 'meer van minder', blijven we een zelfstandig vak, of... zijn we wellicht al te laat? Bovenstaande cryptische bewoordingen vatten de inhoud van het druk bezochte VGN-congres van 4 maart in Rotterdam samen.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Tijdens de openingsspeech van Ton van der Schans (voorzitter van de VGN) werd aan Paul Schnabel het visiestuk *Bij de tijd door het schoolvak geschiedenis* op het geschiedenisonderwijs aangeboden. Paul Schnabel was voorzitter van de adviescommissie die invulling wil geven aan het onderwijs in 2032. In het aangeboden visiestuk (bedoeld om de het vak geschiedenis zeer sterk naar voren te laten komen in het onderwijs van de toekomst) staan een aantal 'koersuitspraken' die de discussie over welke positie het vak geschiedenis in de toekomst dient te krij-

gen, moet aanwakkeren. Schnabel werd gevraagd het visiestuk aan de staatssecretaris te geven. In zijn eigen toespraak geeft Schnabel aan dat – hoewel hij het vak geschiedenis een warm hart toedraagt – volgens hem leerlingen niet per se door het vak geschiedenis 'vaardig, waardig en aardig' worden. Duidelijk werd dat het visiestuk nuttig zou kunnen zijn voor het inmiddels geformeerde 'Ontwerpteam'. Dit team gaat proberen de bevindingen en aanbevelingen van de commissie-Schnabel over onderwijs in het jaar 2032 te implementeren.

REPLIEK

Volgens Schnabel gaat het Ontwerpteam aan de slag om het vak geschiedenis binnen een 'domeinbenadering' vorm te geven. Maria Grever, hoogle- raar Theorie van Geschiedenis, diende Schnabel vervolgens van repliek met een foto van Clinton, Arafat en Rabin. Je kunt duidelijk maken wie dit zijn geweest door dat simpelweg op te zoeken op internet (het 'vaardig' worden, zoals Schnabel wil), maar dan begrijp je nog niets van de complexiteit van dit belangrijke historische moment. Daar heb je de docent geschiedenis voor nodig!

Zonder de zelfstandige positie van het schoolvak geschiedenis zullen leerlingen nooit inzien waarom bepaalde gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. En de persoonlijkheidsontwikkeling waar Schnabel voor pleit (het 'aardig' in zijn advies) zal dan bij leerlingen ver te zoeken zijn. Vakdiscipline is waarvoor Grever zich hard maakte, voor Schnabel ligt de toekomst van het vak geschiedenis veel meer binnen een domein. Tijdens de levendige discussie die volgde op de lezingen moest Schnabel zich in

Rechtstboven: Paul Schnabel ontvangt het visiestuk uit de handen van Ton van der Schans.

allerlei bochten wringen om kritische vragen zo goed mogelijk te beantwoorden. Op de vraag van VGN-voorzitter Ton van der Schans waar geschiedenis op het rooster van een leerling te vinden is in de toekomst, antwoordde Schnabel dat dit waarschijnlijk binnen 'verbreding en verdieping' zal zijn. Arie Wilschut vroeg hoe de commissie het in hemelsnaam had aangedurfd om een oud idee dat 'nog nooit ergens goed heeft gefunctioneerd' wederom uit de kast te halen. Paul Schnabel antwoordde nogal omslachtig dat hij juist veel mogelijkheden voor het schoolvak geschiedenis ziet, maar dan gecombineerd met andere vakken binnen een domein, dus anders dan de manier waarop geschiedenis nu wordt gedoceerd.

FOTO'S: HELLEN JANSSEN EN MARCEL NONHEBEL.

DIVERSE WORKSHOPS

Na de lunch konden de deelnemers aan het congres kiezen uit verschillende (veelal) didactische workshops, alle gericht op het geschiedenisonderwijs in de toekomst. Interessante workshops over differentiëren en historisch redeneren werden afgewisseld met workshops over de betere aansluiting tussen mavo 4 en havo 4, over Beeldkraken, erfgoedonderwijs, taal in de geschiedenisles en de Centrale Toetsing nu en in 2032. De bruikbare didactische tools en lessuggesties die door de workshopgevers werden getoond, zijn beschikbaar op de VGN Kleio-site of op de sites van de workshopgevers.

Tijdens de borrel ging het maar over één ding: wat gaat er gebeuren met het visiestuk? De commissie-Schnabel heeft een advies uitgebracht waarin ons vak wordt geplaatst binnen een domein. In het VGN-visiestuk wordt ons vak juist sterk gepositioneerd als een zelfstandig vak. Is het schoolvak geschiedenis binnenkort misschien voltooid verleden tijd? De toekomst zal het uitwijzen. Eén ding is duidelijk: dit congres krijgt nog een staartje. ■

Richard Zuiderveld neemt de Kleio Klasseprijs 2016 in ontvangst. Met Aant-Jelle Soepboer schreef hij het winnende boek *Vet oud! Legendarisch*. Linksonder: Maria Grever.

KLEIO KLASSEPRIJS 2016

Tijdens het congres vond de feestelijke uitreiking plaats van de Kleio Klasseprijs 2016, voor het best bruikbare geschiedenisboek voor in de klas. *Vet Oud! Legendarisch* was de winnaar en werd daarmee de opvolger van *Vieze liedjes uit de 17e en 18e eeuw*. Auteur (en geschiedenisdocent) Richard Zuiderveld nam met veel genoegen de prijs in ontvangst.

MOEDERSCHAPS- MEDAILLES IN HET DUITSE RIJK

*Meer dan drie miljoen vrouwen
ontvingen het Duitse Moederkruis*

In het Derde Rijk werd – kort voor de oorlog –
een onderscheiding voor het moederschap ingesteld.
Hoewel er ook in andere landen dergelijke eretekens werden
uitgereikt, beschouwen we onderscheidingen voor moeders
van grote gezinnen tegenwoordig als een typisch nazifenomeen.

Ed van Engeland
is militair-historisch
onderzoeker.

Het Duitse Moederkruis – voluit *Ehrenkreuz der Deutschen Mutter* – was zowel een staatsonderscheiding als een ereteken voor buitengewone verdiensten voor het Duitse Rijk. De nazi's vonden dat het aantal Duitsers, voor zover ze van het 'Germaanse ras' waren, explosief moest groeien. Om die reden werd het hebben van grote gezinnen en vruchtbaarheid geïdealiseerd. Propaganda riep de Duitse moeder op thuis, bij haar gezin te leven en te werken – de vrouw was er om kinderen te baren en op te voeden.

Oorkonde voor het
Moederkruis 3e
klasse.
Boven: Moederkruis
in goud.

VOORBEELDIG MOEDERSCHAP

De onderscheiding werd op 16 december 1938 door Adolf Hitler ingesteld, en vanaf dat moment werd hij jaarlijks toegekend op Moederdag. De decoratie kende drie klassen – brons, zilver en goud – en werd uitgereikt tussen 1939 en 1945. Alle decoraties werden verleend wegens voorbeeldig moederschap. De derde klasse van deze decoratie (in brons) was bestemd voor moeders van vier of vijf kinderen, de tweede klasse (in zilver) was bedoeld voor moeders van zes of zeven kinderen en de eerste klasse (in goud) werd toegekend aan moeders met acht of meer kinderen. Een bijzondere klasse betrof de moeder met meer dan zestien kinderen: zij ontving een goud met briljanten ingelegde medaille. Of deze ooit officieel is ingevoerd en toegekend is nooit achterhaald.

BÜRGERLICHE HAUSFRAU

Volgens sommigen zou ook Moederdag in het Duitse Rijk zijn bedacht door Hitler, als eerbetoon aan zijn eigen moeder die hem als kind vertroetelde en in vrijwel alles tegemoetkwam. Toen ze op 21 december 1908 overleed aan borstkanker was de destijds negentienjarige Adolf erg van slag. Nadat hij aan de macht kwam, zou hij haar sterfdag hebben uitgeroepen tot nationale Moederdag, maar dit is een broodjeaapverhaal. Officieel werd Moederdag in 1923 – dus tien jaar voor Hitlers benoeming tot rijkskanselier – een officieel Duits kalenderfeest, een die altijd viel op de tweede zondag in mei. Wat Hitler wel bewerkstelligde was dat de benaming Moederdag (*Muttertag*) officieel werd gewijzigd in *Gedenk und Ehrentag* ►

Duitse moeder
draagt het erekruis.
Foto: collectie E. van
Engeland.
Op de achterzijde
staat de datum van
de instelling
ingegraveerd,
met daaronder de
handtekening van
Adolf Hitler.

Boven: Een lid van de Duitse oudstrijdersvereniging, de *Nationalsozialistischer Reichskriegerbund, Gruppe Donau* met zijn eega.

Rechts: Een Duitse moeder draagt het erekruis.

Rechterpagina: Een oude bergboerin uit het Ertzgebirge.

Op de borst draagt ze een lidmaatschapsspeld van de *Nationalsozialistische Frauenschaft (NSF)*.

Foto's: collectie E. van Engeland.

der Deutschen Mütter, een dag ter ere van de *bürgerliche Hausfrau* die het Derde Rijk diende door (veel) kinderen te baren en deze in de juiste traditie op te voeden.

RUIM DRIE MILJOEN

Verantwoordelijk voor de voordracht en uitreiking van deze onderscheiding was de NSDAP *Ortsgruppenleiter*, de chef van de lokale NSDAP-afdeling. Zijn staf verrichtte het antecedentenonderzoek en diende de voordrachten in bij de *Ordenskanzlei*, die vervolgens de oorkondes opmaakte. Begin september 1941 waren eindelijk alle ontvangen aanvragen verwerkt.

Hoewel geen aantallen van alle uitgegeven kruisen bekend zijn, wordt geschat dat in totaal meer dan drie miljoen vrouwen deze onderscheiding ontvingen. Je zou dus kunnen concluderen dat het Moederkruis geen zeldzame onderscheiding was – ter vergelijking, gedurende de oorlogsjaren werden circa vijf miljoen IJzeren Kruisen uitgereikt en drie miljoen Ostmedailles.

VOORDEELTJES

Het Moederkruis werd zeer gewaardeerd door de Duitse regering. Het is dus niet gek dat naar de voor dit ereteken genomineerde moeders een serieus onderzoek ingesteld; men wilde er zeker van zijn dat ze aan de kwalificaties voldeden. Het bezit van het Moederkruis ging gepaard met een aantal kleine voordeeltjes, waaronder een financiële vergoeding en voorrang bij publieksdiensten zoals gezondheidszorg, kledingvoorziening, opleiding en het verkrijgen van woonruimte. Bij het overlijden van de onderscheiden moeder mochten de nabestaanden het Moederkruis houden als herinnering. Een toekenningsvoorwaarde was dat beide ouders van de kinderen Duits bloed hadden, dat de kinderen levend waren geboren en dat moeder de onderscheiding waardig was. Dat laatste wilde zeggen dat ze nooit een tuchthuis- of gevangenisstraf had gehad, nooit abortus had gepleegd, geen ontucht had gepleegd, et cetera. Het Moederkruis kon op elk moment worden ingetrokken als bleek dat de draagster zich niet gedroeg in overeenstemming met de toekenningscriteria. Na 1945 mocht het Moederkruis in Duitsland niet langer worden gedragen.

TEUTOONSE RIDDERORDE

Het Moederkruis is ontworpen door de architect Franz Berberich uit München. De vorm van de onderscheiding komt overeen met het kruis van de Teutoonse Ridderorde uit de tijd van de kruistochten. De kruisarmen zijn blauw geëmailleerd met witte randen en op het witte centrum staat een zwart hakenkruis met in Latijnse hoofdletters het omschrift 'DER DEUTSCHEN MUTTER'. Vanuit de vier kruisoksels lopen stralenbundels van brons, zilver of goudkleurig metaal, afhankelijk van de klasse waarin de onderscheiding is uitgevoerd. Het kruis was vervaardigd van brons, dat voor de tweede en eerste klasse respectievelijk was verzilverd of verguld. ■

FRANSE EN SOVJET-MOEDERSCHAPMEDAILLES

De Duitsers waren niet de enigen die zo'n ereteken kenden. In Frankrijk werd al in 1920 de *Médaille de la famille française* (medaille van de Franse familie) ingesteld en in 1944 stelde de Sovjet-Unie twee orden in, de Orde voor Moedereer en de Moederheldin van de Sovjet-Unie. De Orde voor Moedereer kende drie klassen en werd ingesteld als beloning voor moeders van grote gezinnen. De 'Moederheldin' was bestemd voor moeders die meer dan tien kinderen opvoedden. Eén man kreeg overigens ook de orde, omdat hij twaalf geadopteerde kinderen alleen opvoedde.

Een eerdere versie van dit artikel verscheen in *Wereld in Oorlog* nr. 46, tijdschrift over de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Zie www.wereldinoorlog.com. Bovenstaande artikel is voor *Kleio* bewerkt.

VMBO-CONFERENTIE VOORZIET IN BEHOEFTE

Lezingen en workshops met concrete aanbevelingen

De vmbo-conferentie over het eindexamen geschiedenis die in november voor de achtste keer werd georganiseerd was wederom een succes. Het is de enige conferentie in Nederland die expliciet gericht is op het vmbo en dat voorziet blijkbaar in een behoefte.

Martin Bezemer is lid van de vmbo-commissie van de VGN.

Er waren meer dan honderdvijftig aanwezigen, waarvan honderdvijftien 'echte' deelnemers waren. De overigen waren uitgevers, studenten en de workshopgevers. De deelnemers aan de conferentie kregen een afwisselend programma voorgeschoteld. De organisatie, al jaren een samenwerking tussen de Universiteit Utrecht, de Hogeschool Utrecht en de vmbo-commissie van de VGN, had een opzet bedacht met drie themalijnen, te weten Duitsland, de Europese Unie en historische vaardigheden.

WIJZIGINGEN EXAMEN

Na de opening door Hanneke Tuithof, die de conferentie voor het laatst organiseerde, was er een openingslezing over de wijzigingen in de syllabus voor het vmbo-examen dat in 2018 voor het eerst wordt afgenomen. Huub Kurstjens namens het Cito en Gerard Rozing namens de syllabuscommissie legden de aanloop naar en de inhoud van deze wijzigingen uit. Deze wijzigingen leiden tot een nieuwe opzet van het examen en dus tot

andere vragen. Van het nieuwe type vragen werden enkele voorbeelden gegeven. Voor de meeste aanwezigen was dit echt nieuws. Nieuws waarmee ze al in 2016 aan de slag moeten, want ook het PTA zal veranderen. Het SE voor de examenkandidaten van 2018 gaat al in 2017 van start en dat zou veranderingen kunnen ondergaan. Zeker als er gekozen wordt het Midden-Oosten, dat uit het CE gehaald wordt, als een apart schoolexamen te behandelen.

FILMS EN FOTO'S

Hierna kon men kiezen uit drie inhoudelijke lezingen die pasten in de drie themalijnen: Duitsland, Europese Unie en historische vaardigheden. Jacco Pekelder (onder andere auteur van *Nieuw nabuurschap* dat alle deelnemers meekregen) sprak over de verhouding tussen Nederland en Duitsland; Kathalijne Buitenweg (voormalig lid van het Europees Parlement voor GroenLinks en Europees lijsttrekker) over de Europese eenwording en Jannet van Drie (lerarenopleider en onderzoeker) zoomde in op schrijf- en leesvaardigheden bij het vak geschiedenis.

Bij elk thema kon er gekozen worden uit twee workshops. In deze workshops waren de deelnemers ook echt actief bezig. Bij de themalijn Duitsland hoorde de workshop van *Movies that matter* over Duitsland in educatieve films. De deelnemers moesten onder andere diverse films indelen in categorieën. Uiteraard kwam ook aan bod op welke manieren je films kunt gebruiken in de les. Stefan Rops nam iedereen die voor zijn workshop gekozen had mee naar de Eerste Wereldoorlog. Aan de hand van foto's ging men hiermee aan de slag. 'Hier zie je vier foto's. Zet deze in de juiste volgorde en licht toe', was een van de opdrachten. Een

andere ging om het kiezen van een foto die je aansprak, waarna je gevraagd werd uit te leggen waarom je die had gekozen. Zo bleek dat je zowel met films als met foto's veel activerende opdrachten kunt doen in de klas.

SENSITIVE HISTORY

Bij de eerste workshop over historische vaardigheden gingen Huub Kurstjens en Gerard Rozing aan de slag met het maken van toetsvragen om historische vaardigheden te toetsen. De deelnemers kregen hierbij hulp en advies van beide heren. Afsluitend werden er algemene adviezen gegeven om historische vaardigheden goed te toetsen. De tweede workshop werd gegeven door Bjorn Wansink van de Universiteit Utrecht en Jaap Pattist van de Hogeschool Utrecht. Hierin werd een actueel en steeds urgenter onderwerp besproken: hoe ga je als docent om met *sensitive history*? Ofwel: hoe ga je in een klas om met weerstand als het gaat om onderwerpen als de Holocaust of de Armeense genocide? Er kwamen manieren van aanpak aan de orde en de voor- en nadelen hiervan werden besproken.

Ook bij de themalijn de Europese Unie was de keuze uit twee workshops. Beide waren zeer praktisch en direct toepasbaar in de les. De

eerste workshop ging over het maken van een prezi en de andere over werkvormen. In de eerste leerde Luuk Veldhuis (docent op RSG Pantarijn) de deelnemers in anderhalf uur een prezi te maken over Europa. Prodemos oefende in de tweede workshop allerlei werkvormen over de Europese Unie, waarmee de deelnemers direct aan de slag konden in hun geschiedenislessen.

AUGMENTED REALITY

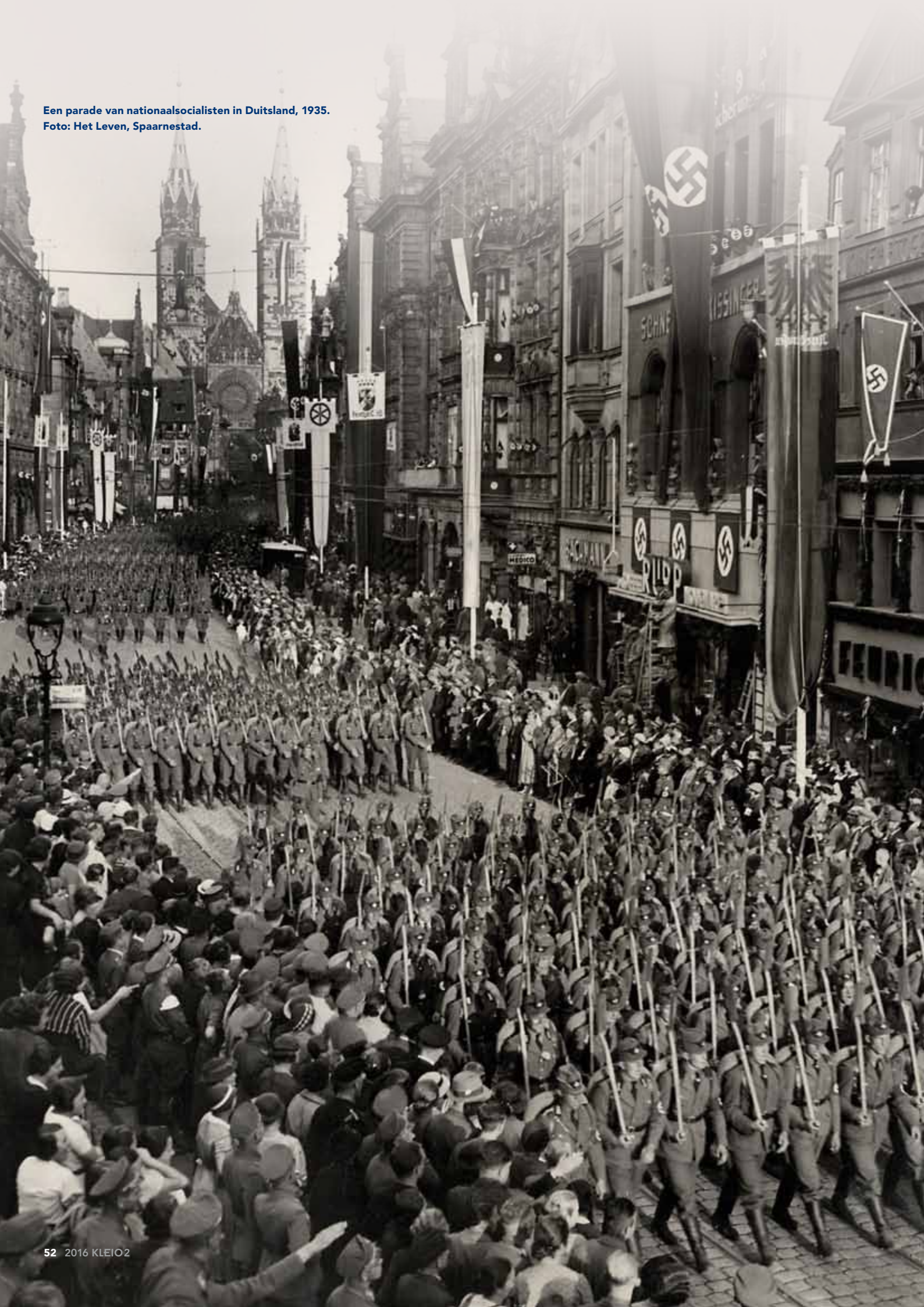
Ten slotte liet Sjaak van der Lee (docent op het Christelijk College Groevenbeek) in workshop-achtige afsluiting iedereen kennismaken met formatieve toetsen als Kahoot en Socrative, maar ook met activerende apps als Nearpod. Klap op de vuurpijl was *Augmented Reality*, een programma waarmee je afbeeldingen kunt bewerken die je vervolgens kunt scannen met een app. Wat jij toevoegt aan de afbeelding, is dan ook te zien en te horen. Zo begon de afbeelding van Hitler na het scannen te 'spreken'.

'DE NIEUWE OPZET VAN HET EXAMEN LEIDT TOT ANDERE VRAGEN. EN DAARMEE MOETEN DE AANWEZIGEN AL IN 2016 AAN DE SLAG'

Was je niet in de gelegenheid te komen en wil je toch meer weten over een van de lezingen of workshops, dan kan dat. De verschillende bijdragen van de lezingen en de workshop zijn te downloaden van de website van de afdeling geschiedenisdidactiek van de Universiteit Utrecht: www.uu.nl/geschiedenisdidactiek. Dit najaar wordt deze conferentie opnieuw gehouden. Opgeven kan via de hierboven genoemde website. Houd de eerste vrijdag van november (4 november 2016) alvast vrij! ■

Gerard Rozing helpt bij het maken van een goede vraag.

Een parade van nationaalsocialisten in Duitsland, 1935.
Foto: Het Leven, Spaarnestad.

WIE IS DE DADER?

Leerlingen denken na over de complexiteit van de Holocaustschuldvraag

De Holocaust is de grootste volkenmoord uit de geschiedenis. Naar schatting werden zes miljoen Joden door de nazi's vermoord. Het is onmogelijk een slachting van deze omvang uit te voeren met slechts een handjevol mensen. Toch is het achteraf zeer ingewikkeld gebleken vast te stellen wie betrokken, verantwoordelijk en/of schuldig waren. Bij dit artikel hoort een opdracht die leerlingen stimuleert na te denken over de schuldvraag.

Het is alweer twintig jaar geleden dat Daniël Jonah Goldhagen het Holocaustdebat op scherp zette. In *Hitler's gewillige beulen* poneerde hij de stelling dat ten minste honderdduizend Duitsers uit antisemitische overwegingen zonder voorbehoud aan de uitvoering van de Holocaust hadden meegewerkt. De *Historikerstreit* uit de jaren zeventig en tachtig werd nog eens dunnetjes over gedaan.

DADERGESCHIEDENIS

Hoewel de angel inmiddels uit het debat is, is de invloed ervan zichtbaar in de geschiedschrijving en meer populaire uitingen van het oorlogsverleden. Zo is de zogenaamde 'dadergeschiedenis' in opkomst geraakt, waarbij vanuit het perspectief van de Duitsers of individuele nazi's foute keuzes of handelingen worden belicht. Denk alleen maar aan de succesvolle serie *Unsere Mütter, unsere Väter* (2013) waarbij vijf jonge Duitse vrienden uit Berlijn gedurende de oorlog worden gevolgd. De makers noemden nadrukkelijk als doel dat verschillende generaties naar aanleiding van hun serie met elkaar in gesprek moeten gaan, met name kleinkinderen die nu nog aan hun grootouders kunnen vragen hoe realistisch de dilemma's en keuzes in die serie waren. Pogingen om inzicht te krijgen in de omvang van het aantal schuldigen en de motieven van de daders van de Holocaust laten zien dat de moord op zes miljoen Joden in de Tweede Wereldoorlog het voorstellingsvermogen nog altijd tart. De opdracht bij dit artikel stimuleert leerlingen uit de derde klas havo/vwo na te denken over de complexiteit van de schuldvraag. Zij moeten honderd procent schuld aan de Holocaust over zeven personen aflopend in hiërarchie verdelen: te beginnen bij Hitler en als laatste de vrachtwagenchauffeur die de blikken met zyklon B in Auschwitz afleverde. Daarbij wisselen zij verschillende perspectieven over schuld met elkaar uit.

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

NEURENBERG

Het Internationale Militaire Tribunaal van Neurenberg was de eerste instantie die zich uitsprak over de schuldvraag. Letterlijk, want het tribunaal berechtte in 1946 ongeveer twintig Duitse leiders voor hun aandeel in de gruweldaden van de nazi's. De geallieerden waren vier aanklachten overeengekomen: samenzwering tot het plegen van misdaden, misdaden tegen de vrede, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Geen van de beklaagden werd specifiek beschuldigd van moord op de Joden. Het begrip 'genocide' werd pas sinds 1944 door juristen gebruikt en in 1948 door de VN als misdaad uitgeroepen. De term 'Holocaust' bestond al langer, maar werd niet in rechtspraak gebruikt. De wrede daden tegen de Joden kwamen bij de twee laatste aanklachten aan de orde. Van belang was ook dat niet alleen individuen, maar ook organisaties aangeklaagd konden worden (Gestapo, NSDAP, SS, et cetera). Zodra het tribunaal een organisatie als crimineel had aangemerkt, hoefde niet ieder lid ervan individueel aangeklaagd te worden. Het proces verkortte zich dan tot de vraag of en in hoeverre iemand bij een criminele organisatie betrokken was. Dat maakte het onderzoek doen minder omvangrijk en er konden gradaties van schuld of verantwoordelijkheid worden aangebracht.

Reichsparteitag van de NSDAP in Neurenberg, 1934.

DE BEKLAAGDEN VAN NEURENBERG

Alle beklaagden in Neurenberg werden beschuldigd van vier misdrijven: samenzwering tot het plegen van misdaden, misdaden tegen de vrede, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden.

In dit schema staan de door het Internationale Militaire Tribunaal aangemerkte kopstukken van het naziregime. Daarnaast stonden ook veertien lagere functionarissen voor het gerecht. Zij verschenen in Neurenberg voor een (militair) tribunaal uit het land waarin zij hun misdaden hadden begaan. Een van hen was Rudolf Höss, SS-Obersturmbannführer en van 1940 tot 1943 commandant van concentratiekamp Auschwitz. Hij werd door een Pools militair tribunaal tot dood door ophanging veroordeeld. Höss werd in april 1947 in Auschwitz opgehangen.

Naam	Schuldig bevonden	Straf
Robert Ley		Voor proces zelfmoord
Gustav Krupp		Te slechte fysieke conditie
Martin Bormann		Vermist
Karl Dönitz	Misdaden tegen de vrede en oorlogsmisdaden	10 jaar cel
Hans Frank	Oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Wilhelm Frick	Oorlogsmisdaden, misdaden tegen de vrede, misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Hans Fritzsche	Aanklacht: alle, behalve misdaden tegen de vrede	Vrijspraak
Walther Funk	Misdaden tegen de vrede en misdaden tegen de menselijkheid	Levenslang
Hermann Göring	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging (pleegde in zijn cel zelfmoord)
Rudolf Hess	Samenzwering tot het plegen van misdaden en misdaden tegen de vrede	Levenslang (waarschijnlijk ontoerekeningsvatbaar tijdens proces)
Alfred Jodl	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging (postuum door denazificatierechtbank onschuldig verklaard)
Ernst Kaltenbrunner	Oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Wilhelm Keitel	Samenzwering tot het plegen van misdaden, misdaden tegen de vrede, misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Konstantin von Neurath	Alle vier de onderdelen	15 jaar cel
Franz von Papen	Aanklacht op alle vier de onderdelen	Vrijspraak
Joachim von Ribbentrop	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging
Alfred Rosenberg	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging
Fritz Sauckel	Misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden	Dood door ophanging
Hjalmar Schacht	Aanklacht op alle vier de onderdelen	Vrijspraak
Baldur von Schirach	Misdaden tegen de menselijkheid	20 jaar cel
Albert Speer	Misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden	20 jaar cel
Julius Streicher	Misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging

RECHTSPROCEDURE

Vanwege de verschillende rechtssystemen en cultuurverschillen tussen de Amerikanen, Engelsen en Russen was het moeilijk om hierna tot een rechtsprocedure te komen. Rechtspraak in de Sovjet-Unie was ondergeschikt aan de politiek en een propagandamiddel voor de staat en het systeem. Zo wist een Sovjetrechter in Neurenberg niet wat de werkelijke betekenis van het woord 'kruisverhoor' was. De Amerikanen en Engelsen waren rechtspraak gewend op basis van bewijsvoering en onafhankelijke rechters. Zij vreesden dat Neurenberg op een nieuwe reeks showprocessen zou uitlopen als de Sovjets de regels zouden bepalen. Uiteindelijk kreeg het liberaal-democratische model de overhand, al werden de verdachten enkele gangbare rechten (het zwijgrecht en de weigering om een verklaring af te leggen) onthouden.

De aanklachten waren zonder precedent en vooral op het punt van samenzwering tot het plegen van misdaden sneden de aanklagers zich in de vingers. Vooral de Amerikanen wilden aantonen dat de nazi's hadden samengespannen om tot hun gruwelijke daden te komen, maar dat bleek nauwelijks te bewijzen. Een belangrijk argument van de verdediging was de chaotische gezagsstructuur van het Derde Rijk waarin de strikte hiërarchie, mondelinge orders en angst voor de gevolgen van het niet goed uitvoeren van taken ervoor zorgden dat van zoiets als samenzwering geen sprake kon zijn.

INTENTIONALISME

Uiteraard was de vraag van schuld niet slechts aan juristen voorbehouden. In de bundel *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het Holocaustdebat* geeft Houwink ten Cate (verbon-

den aan het NIOD) een overzicht van historische interpretaties van de Jodenmoord. Duitse intellectuelen probeerden in de jaren vijftig te bewijzen dat het Derde Rijk geen samenzwering van een klein groepje verdorven politici (of beroepsmisdadigers) tegen de Duitse bevolking was, maar dat die dictatuur juist enthousiast gevolgd werd.

Het Führer-principe staat in dit idee centraal. Het antisemitisme van Hitler was al sinds de publicatie van *Mein Kampf* voor de buitenwereld bekend en vanaf zijn machtsovername verplichte kost – getrouwde stellen kregen het als cadeau van de ambtenaar van de burgerlijke stand.

'VOORAL OP HET PUNT VAN SAMENZWERING TOT HET PLEGEN VAN MISDADEN SNEDEN DE AANKLAGERS ZICH IN DE VINGERS'

Hij zette zijn intenties om het Joodse ras in Europa te vernietigen in 1939 nog luidkeels kracht bij toen hij zijn land in een wereldoorlog stortte. Nadat Hitler en Himmler het plan voor de *Endlösung* hadden opgesteld en het moorden begon, verliep dat vrijwel zonder haperingen. Zo gezien liep er een directe lijn van discriminatie naar het ontnemen van burgerrechten naar moord door vergassing: dat was van meet af aan de intentie.

Deze zienswijze, het intentionalisme, was tot halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw gangbaar onder historici en het grote publiek. De daders van de Jodenmoord waren de nazipartijleden inclusief hun bureaucratische afdelingen. Het Duitse volk keek grotendeels passief of onverschillig toe. Dat wat zich met de Joden voltrok, maakte deel uit van het plan dat hun leider met Duitsland had.

Linkerpagina:
Gedaagden tijdens het Proces van Neurenberg in 1945. Voorste rij, van links naar rechts: Hermann Göring, Joachim von Ribbentrop, Wilhelm Keitel en Alfred Rosenberg. Achterste rij, van links naar rechts: Karl Dönitz, Erich Raeder, Baldur von Schirach, Fritz Sauckel en Alfred Jodl. Foto: United States Army Signal Corps. Bron: Harvard Law School Library, Harvard University, Cambridge, Mass.

Hiernaast: Villa Marlier waar de Wannseeconferentie werd gehouden.

Adolf Hitler op de
Berghof, 1942.
Foto: Bundesarchiv.

Rechterpagina:
Adolf Eichmann en
Heinrich Himmler.

FUNCTIONALISME

Vanaf de jaren zeventig kwam er kritiek op deze door Houwink ten Cate als 'Hitlerocentrische' bestempelde verklaring. Het zou te beperkt zijn de Holocaust te verklaren als het ten uitvoer brengen van het grote doel dat Hitler al vanaf begin jaren twintig voor ogen had. Toen de nazikopstukken op 20 januari 1942 in Villa Marlier bij de Wannsee bijeenkwamen om een definitieve oplossing voor het 'Jodenvraagstuk' overeen te komen, waren zij na krap twee uur klaar. Zij bespraken de meest efficiënte manier om de elf miljoen Europese Joden te 'evacueren', de term uitroeien werd niet gebruikt, en besloten dat de experimenten met zyklon B het meest doeltreffend waren. Dat er in de vier jaar hierna zoveel miljoenen joden werden vermoord, ligt niet alleen aan het plan van Hitler en Himmler. Van minstens zo groot belang waren de oorlogsomstandigheden die als verklaring voor deze uitwassen kunnen gelden. Dit perspectief staat bekend als functionalistisch.

JODENHAAT WORDT JODENMOORD

De totale oorlog die Duitsland voerde, vroeg veel offers van de bevolking. Werkelijk alle instanties en organisaties waren op de een of andere manier afgestemd op het voeren van een succesvolle strijd. Naarmate de oorlog voortduurde, de verliezen toenamen en de middelen schaarser werden, nam de onderlinge wedijver tussen al die instanties toe. Om de oorlogsinzet op peil te houden was alle steun op alle onderdelen meer dan nodig. De propaganda werd daardoor intensiever, harder. Ook de antisemitische beelden en boodschappen.

'DE GRENS TUSSEN DADER EN TOESCHOUWER VERVAAGT, DIE TUSSEN TOESCHOUWER EN SLACHTOFFER NIET'

Dat Hitler de Joden als een bedreiging voor het zuivere Aarische ras en het Duizendjarig Rijk zag, was bekend. Maar het feit dat het besluit tot het uitroeien van de Joden ook daadwerkelijk een aantal jaren uitgevoerd werd, is niet te verklaren zonder oog te hebben voor de oorlogsomstandigheden. De tegenslagen (bijvoorbeeld de deelname van de VS) en het gebiedsverlies (vanaf Stalingrad) maakten geen deel uit van de intenties van Hitler, maar waren wel een factor van betekenis in de overgang van Jodenhaat naar Jodenmoord.

SCHREIBTISCHMÜRDERER

In de functionalistische verklaring van de Holocaust beperkt de schuldvraag zich minder tot leidende individuen (Hitler, Himmler) en de

NSDAP- en SS-elite. De daders die aan de 'bochtige weg naar Auschwitz' (naar het boek van de Duits-Amerikaanse historicus K.A. Schleunes) werkten, waren ook de *Schreibtischmörderer*: kantoorklerken, politiemedewerkers, soldaten, artsen, advocaten, wetenschappers. Houwink ten Cate stelt: 'De grens tussen daders en toeschouwers vervaagt in de nieuwe interpretatie, maar de grens tussen toeschouwers en slachtoffers vervaagt zeker niet.'

SCHULDVRAAG

De opdracht bij dit artikel zet leerlingen uit de derde klas havo/vwo aan tot nadenken over de Holocaustschuldvraag. De leerlingen voeren de opdracht in twee- of drietallen uit en bestaat uit drie rondes. Als eerste verdelen zij honderd procent schuld aan de Holocaust over zeven personen, aflopend in hiërarchie (zie kader). Zij moeten de honderd procent over minstens drie personen verdelen en mogen geen scores van nul of honderd geven. Twee groepjes zetten hun verdeling op het bord en lichten die kort aan de rest van de klas toe. De leraar wijst vervolgens op het feit dat je blijkbaar verschillend over de schuldvraag na kunt denken. Het is belangrijk dat leerlingen zich hiervan bewust zijn, voordat zij aan de tweede ronde beginnen.

PERSPECTIEVEN

In de tweede ronde vullen de leerlingen het vragenblad in (zie *Kleio*-website). De vragen gaan in op de verschillende manieren waarop je naar het begrip 'schuld' kunt kijken. Zonder ze in wetenschappelijk jargon te vatten, komen hier onder andere de institutionalistische en functionalistische verklaring voor de Holocaust aan bod. Bij het maken van de vragen moeten de leerlingen in hun groepje overleggen, maar het is wel de bedoeling dat iedereen het eigen vragenblad invult. Zodoende ervaren zij dat er binnen hun groepje mogelijk al verschillende opvattingen over schuld zijn en kunnen zij dat tegen hun eigen perspectief afzetten.

De antwoorden op de vragen worden door middel van een onderwijsleergesprek klassikaal besproken. Het doel is dat leerlingen zich in deze ronde bewust worden van hun perspectief op schuld en dat in eigen woorden kunnen uitleggen. Het maken en bespreken van de vragen zal ongeveer een halfuur duren.

OTTO NORMALVERBRAUCHER

In de derde en laatste ronde werken de leerlingen individueel. Zij moeten een nieuwe persoon aan de hiërarchie toevoegen en een nieuwe verdeling van de 'honderd procent schuld' maken. De nieuweling is Otto Normalverbraucher, het Duitse equivalent van Jan met de Pet. Hij vertegenwoordigt de normale Duitser – die in de oorlog toeschouwer was – en staat daarmee symbool voor een (zeer grote) groep.

Met opzet kies ik voor een symbolische figuur en niet voor 'De Duitsers' of 'Het Duitse volk' om reacties als 'alle Duitsers zijn nazi's' te voorkomen. Tegelijk moet het wel duidelijk zijn dat het om de grote, zwijgende meerderheid gaat. Juist over die groep gaat na Goldhagen het debat. Na twee tot drie minuten vraagt de leraar wie er grote veranderingen heeft aangebracht ten opzichte van de verdeling in de eerste ronde. Twee leerlingen zetten hun verdeling op het bord en lichten die weer kort toe. In de klassikale bespreking wijst de leraar erop dat het niet eenvoudig is de schuld van de gewone Duitser aan de Holocaust vast te stellen en dat het ook voor wetenschappers nog steeds een onderwerp van discussie is. ■

De opdracht 'Honderd procent schuld?' staat inclusief uitwerking op de website www.vgnkleio.nl.

DE OPDRACHT

Verdeel 'honderd procent schuld aan de Holocaust' over de volgende personen (in de opdracht zijn voor ieder van hen uitgebreidere biografische gegevens of een omschrijving bijgevoegd):

- Adolf Hitler, *Führer* van nazi-Duitsland.
- Heinrich Himmler, hoofd van de SS die het bevel over de uitroeiing van de Joden voerde.
- Adolf Eichmann, logistiek manager van de Holocaust.
- Rudolf Höss, kampcommandant van Auschwitz.
- SS-gevangenenbewaker in Auschwitz (lagere rang, rekruteerde leden Sonderkommando).
- Shlomo Venezia, Joodse gevangene Auschwitz, lid van Sonderkommando die andere gevangenen begeleidde naar de gaskamers.
- Vrachtwagenchauffeur die blikken zyklon B vervoerde (anoniem).

LITERATUUR

- Bascomb, N. *Operatie Eichmann. De jacht op de meest gezochte nazi*, 2009, Houten.
- Binner, R., Haar, O. van der, Bos, J.W. (red.) *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het Holocaustdebat. Artikelen, replieken, interviews*, 1997, Houten.
- Finkelstein, N.G., Birn, R.B. *Een volk staat terecht. Misleiding en bedrog bij Goldhagen: een vernietigende analyse van Hitlers gewillige beulen*, 1998, Amsterdam.
- Goldensohn, L. *Neurenberg-gesprekken. Nazi's en hun psychiater Leon Goldensohn*, 2004, Amsterdam.
- Goldhagen, D.J. *Hitlers gewillige beulen*, 1996, Houten.
- Haffner, S. *Anmerkungen zu Hitler*, 30e druk, 2013, Frankfurt a.M..
- Kershaw, I. *Hitler de biografie*, 2008, Houten.
- Laqueur, W. *Het gruwelijk geheim. De waarheid over Hitlers 'Endlösung' verdrongen*, 1980, Alphen aan den Rijn.
- Longerich, P. *Heinrich Himmler Biographie*, 2010, München.
- Venezia, S. *Sonderkommando Auschwitz*, 2008, Amsterdam.

WORSTELING MET VERLEDEN

Laura Starink was bijna dertig jaar correspondent in Rusland voor *NRC Handelsblad*. Daarna schreef ze twee boeken. In 2013 verscheen het boeiende *Duitse wortels*, over haar familie en in het bijzonder haar moeder. Haar van oorsprong Duitse familie was woonachtig in Silezië en vluchtte na de Tweede Wereldoorlog voor de oprukkende Russen naar het Westen. En onlangs publiceerde ze *De schaduw van de grote broer*. In dit boek doet Starink verslag van haar bezoek aan vier gebieden – Letland, Polen, Kaliningrad en Oekraïne – die in de vorige eeuw eerst de Duitse (nazi)overheersing meemaakten en vervolgens die van de Russen, lees het communisme. Starink is geïnteresseerd in de problemen die de verwerking van dat verleden met zich mee brengt. Hoe ingewikkeld en verwarrend de situatie kan zijn, laat de recente geschiedenis van Letland zien. Letten hebben in de Tweede Wereldoorlog – vaak gedwongen – eerst tegen de Sovjets gevochten en vervolgens met de Sovjets tegen de Duitsers. De veteranen van de Letse

SS-legioenen herdenken ieder jaar op 16 maart hun strijd tegen de Sovjet-Unie in de Tweede Wereldoorlog. Op 9 mei herdenken de in Letland wonende Russen de overgave van nazi-Duitsland. Altijd sta je in de ogen van sommigen aan de verkeerde kant. De tegenstellingen tussen Russen en Letten in Letland worden nog versterkt, doordat Russen een taaltest moeten afleggen om Lets staatsburger te kunnen worden. Een kwart van de inwoners van Letland is Rus. Starink vraagt zich terecht af waarom de Letse overheid dit doet. In Estland en Litouwen gaat de overheid aanzienlijk soepeler met de daar wonende Russen en een eventueel staatsburgerschap om. Polen is, in de woorden van Starink, in een kwart eeuw veranderd van een arm land van keuterboeren en (haven)arbeiders in een zelfbewust lid van de Europese Unie, dat zich economisch spectaculair ontwikkeld heeft. De vraag die Starink vervolgens stelt is: hoe beschaafd is het land geworden in deze periode? Hoe gaat het land om met het recente verleden? Een antwoord hierop zoekt zij in het plaatsje Jedwabne. Daar werden in juli 1941 honderden Joden levend verbrand in een boerenschuur. De Poolse historicus Gross toonde in 2001 aan dat niet de nazi's de daders waren, maar Poolse mededorpelingen. Deze onthulling leidde tot soms schokkende reacties, onder andere van de Poolse rooms-katholieke kerk. Drie van de zes miljoen vermoorde Joden waren Poolse Joden. De kampen Majdanek, Treblinka en Auschwitz lagen in Polen. Maar de Polen wisten dankzij het communistische regime na de Tweede

DE SCHADUW VAN DE GROTE BROER. Laura Starink (Atlas Contact, Amsterdam 2015), 343 blz., € 19,99

Wereldoorlog niet dat negentig procent van de slachtoffers Joods waren, stelt onderzoeker Persak van het Instituut voor Nationale Herinnering – iets wat de moeder van Starink ook in *Duitse wortels* aan aangaf. In Kaliningrad, vroeger als Königsberg de hoofdstad van Oost-Pruisen en tot 1945 onderdeel van Duitsland en nu een enclave van Rusland, is de laatste jaren een grote interesse ontstaan in het Duitse verleden van de stad. Niet dat er van dat verleden nog veel te zien valt. Aan het eind van de oorlog en in de jaren daarna is de stad grotendeels vernield. Kaliningrad en omgeving zijn omringd door lidstaten van de Europese Unie. De inwoners van Kaliningrad doen boodschappen in Gdansk, want dat is goedkoper en er is meer aanbod. Zoals gezegd, men is trots op het Duitse verleden van de stad. Dat een groot gedeelte van de oorspronkelijke

Duitse bevolking van de stad uitgehongerd, verdreven, verkracht en vermoord is door de soldaten van het Rode Leger wil men in Kaliningrad echter niet horen. Bij het lezen van het hoofdstuk over Oekraïne dringt zich één gegeven nadrukkelijk op. Poetin heeft nooit geaccepteerd dat Oekraïne een zelfstandig, los van Rusland staand land geworden is. De eerste de beste gelegenheid heeft hij aangegrepen om op de Krim en later in Oekraïne in te (laten) grijpen. In september 2013 was Starink drie weken in Oekraïne op vakantie. Nergens was sprake van spanning tussen Russen en Oekraïners. Twee jaar later is van dit alles geen sprake meer. Nu worden de Oekraïners door de Russische media neergezet als fascistten. Poetin maakt zeer bewust gebruik van de herinneringen in Rusland aan de verschrikkelijke Tweede Wereldoorlog. De meeste Russen delen de visie van Poetin. Starink toont aan dat de vier door haar bezochte landen/streken nog steeds worstelen met het verwerken van de gebeurtenissen in de vorige eeuw. Die conclusie wordt versterkt door de recente gebeurtenissen. Op het moment dat zij haar manuscript wilde inleveren, viel Rusland de Krim binnen. Dat maakt haar boek nog actueler. Voor Starink is het duidelijk dat Europa niet weet hoe te reageren op Poetins gedrag. De lezer vraagt zich dan ook met de schrijfster af wat diens volgende zetten zullen zijn. Dat maakt dit boeiende boek, dat terecht voor de Libris Geschiedenisprijs werd genomineerd, ook wat beangstigend.

Wim Rongen

WERVELEND BOEK VERHAALT OVER 70.000 JAAR GESCHIEDENIS VAN DE MENSHEID

Zolang er over geschiedenis geschreven wordt, zijn er boeken over Big History gemaakt: over de geschiedenis van de mensheid. Al sinds ik als student wetenschapsfilosofie en -geschiedenis in de jaren zeventig in Amsterdam met Elias en Goudsblom werd geconfronteerd lees ik die boeken met belangstelling, maar als leraar daarna heb ik nooit het idee gehad dat we in het onderwijs echt wat met die zaken die in die boeken worden beschreven zouden kunnen. Ik dacht altijd: dat is veel te speculatief, intellectueel en abstract. Dat standpunt verandert de laatste jaren, bij anderen en ook bij mij. Zo zijn er scholen die – vaak als vervanging van algemene natuurwetenschappen – het vak Big History in de bovenbouw hebben ingevoerd, er zijn lesboeken voor middelbare scholieren en er is nu een fraaie educatieve site over Big History – het gerucht gaat dat Bill Gates er twintig miljoen dollar in heeft gestoken.¹ Big History leeft, dat is wel duidelijk.

Er verschijnt de laatste jaren ook opvallend veel historische literatuur over het onderwerp. Ruim tien jaar geleden kwam het mooie *Zwaarden, Paarden en Ziektekiemen* van Jared Diamond uit, nu is van zijn leerling Yuval Harari *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid* verschenen. *Sapiens* is een uitmuntend boek, waarin 70.000 jaar geschiedenis van de mensheid in ruim vierhonderdvijftig wervelende bladzijden weergegeven wordt. Harari speculeert in zijn boek volop, wat de vraag

oproept of je je als historicus aan de feiten moet houden of dat je een bepaalde interpretatievrijheid hebt.

De laatste vijf drempels van Big History gaan over de geschiedenis van mensen en hun (technische) uitvindingen. Wie het eerdere werk van Elias en consorten over Geschiedenis in het Groot kent weet dat in dat werk niet de technische of wetenschappelijke ontwikkelingen het primaat hadden (of de productiefactoren van Marx), maar dat het primaat bij het sociale lag. Het waren in het bijzonder sociologen die over techniekgeschiedenis schreven – het ging hen niet om de ‘dingen’ maar om wat de mensen met de ‘dingen’ doen.

Harari schaart zich in *Sapiens* moeiteloos in deze traditie. Het sleutelwoord is *imaginaire orde*: wat mensen (lees: groepen) doen hangt vooral af van de imaginaire ordes die zij zichzelf opleggen. In het boek van Harari wemelt het van de voorbeelden. Een voorbeeld: toen de Industriële Revolutie eenmaal op stoom kwam, met de proliferatie van stoommachines en vooral de elektrificatie van de wereld, kon het idee van groei pas echt wortel schieten. Doordat er in de negentiende-eeuwse wereld vrijwel dagelijks allerlei nieuwe dingen te zien waren, ontstond er een sterk vooruitgangsgeloof. Morgen zal het veel beter zijn dan vandaag. Binnen die imaginaire orde met vertrouwen in de toekomst, ontstonden er veel meer mogelijkheden om kredieten te verkrijgen en kon de kapitalistische machine pas echt gaan draaien, aldus Harari. ►

¹ <https://school.bighistoryproject.com/bhplive>.

2 Op mijn website digitaalzelfportret.nl is te zien op welke wijze leerlingen met onder andere de ideeën van Harari aan de slag kunnen gaan.

Het is heel simpel: door het vooruitgangsgeloof werd de wereld anders dan deze in sombere tijden was, toen er geen krediet werd verleend omdat lenen zondig was. In zijn boek komt Harari nog met vele andere voorbeelden, zoals over geld en schuld en nationaliteiten.

Harari's boek *Sapiens* bestaat uit vier delen: de cognitieve revolutie, de neolithische revolutie, de eenwording van de mensheid en als laatste de wetenschappelijke revolutie. De *cognitieve revolutie* verhaalt hoe uit een stuk of zes hominiden, ofwel mensachtigen, uiteindelijk de homo sapiens als overwinnaar tevoorschijn kwam – een proces waarbij de domesticatie van het vuur een grote rol speelt. De homo sapiens zou daar beter in zijn geweest beter zijn geweest dan de neanderthalers. Maar Harari ziet ook andere, meer cognitieve processen die bepalend zijn geweest. Hij legt sterke nadruk op het vermogen van mensen om meer met taal te zeggen dan

alleen maar informatieve dingen. Homo sapiens gebruikte taal niet alleen om dingen in de wereld te benoemen, hij gebruikte taal ook om te roddelen, om te fantasieren over dingen die er niet zijn. Met taal creëerde hij zijn eigen imaginaire orde over wat er zou kunnen zijn. De *neolithische revolutie* leidde tot de verspreiding van homo sapiens over de hele aarde. Er werd meer energie geproduceerd, zodat er meer mensen gevoed konden worden. Het leven van de eerste boeren was beslist niet prettiger of luxer dan dat van jager-verzamelaars, maar er ontstond wel groei en er ontstond sociale stratificatie. De *eenwording van de mensheid* handelt over de circa 10.000 jaar waarin de hele wereld een mensheid werd. In 1450, vlak voor de 'Columbiaanse uitwisseling', waren er nog maar ongeveer vijf mensengroepen, na Columbus en vooral na de wetenschappelijke revolutie werd dat uiteindelijk één groep, met dezelfde imaginaire ordes van wetenschap, kapitalisme, nationaliteit en internationaal recht. Harari vertelt vol vuur hoe de werelden van geld, grote imperia en geloof deze eenheid hebben bewerkstelligd. Ook de *wetenschappelijke revolutie* ziet Harari breder dan veel anderen. Naast nadruk op de wetenschappelijke methode van systematisch experimenteren (gecombineerd met wiskundige analyse) meent hij dat de kern van de wetenschappelijke revolutie onvolledig is en dat we alle economische en politieke middelen moeten inzetten om tot nieuwe kennis te komen via experimenten en wiskundige analyse. De wetenschap begon niet toevallig in de tijd van de ontdekkingsreizen, het idee dat we als samenleving beter zouden

worden van nieuw onderzoek is van het begin af aan onderdeel van de wetenschappelijke revolutie geweest. Harari verhaalt in zijn laatste en langste deel hoe we vanaf Newton uiteindelijk via de Industriële Revolutie in de digitale revolutie zijn beland. Harari eindigt met speculaties over toekomstig sleutelen aan de mens. Hij suggereert op allerlei manieren dat op dat gebied grote dingen te verwachten zijn. In het slothoofdstuk staat naast zijn bespreking van bionische mogelijkheden een foto van twee mensen met bionische armen die elkaar een (kunst)hand geven. Wat opvalt in zijn bespreking van de dingen die nog komen, is zijn grote vertrouwen in wetenschap en techniek. Daarin toont hij zich een echte alfa; alfa's hechten altijd wat meer geloof aan de grote mogelijkheden van werelden waarin ze niet zijn opgeleid. Het is een lust om te lezen hoe Harari het ontstaan van de mensheid ziet. Zijn toekomstbeeld is wellicht een andere dan dat van leerlingen van een middelbare school. Om hen op de toekomst voor te bereiden heb ik een NLT-module geschreven, getiteld *De dingen de Baas*.² Ik probeer met mijn leerlingen te praten over het nieuwe digitale regime en wat dat van ons mensen zal vragen. Leerlingen zijn over deze vraag optimistischer dan ik, dat zal wel de leeftijd zijn: op je eenenzestigste ben je over zulke dingen somberder dan op je zestiende. Maar met leerlingen over deze vragen spreken, is een van de leukste dingen die ik in het onderwijs heb gedaan. Met dank aan *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid*!

Bram Tenhaeff,
docent natuurkunde ■

SAPIENS. EEN KLEINE GESCHIEDENIS VAN DE MENSHEID, Yuval Noah Harari (Thomas Rap, Amsterdam 2015), 464 blz., € 15,00

Laten we het eens over de toekomst hebben

Soms is het tijd voor iets nieuws. Een master Leraar Geschiedenis volgen aan de Hogeschool van Amsterdam biedt je de uitgelezen kans om meer uit jezelf en je carrière te halen. Je ontwikkelt je tot eerstegraadsleraar geschiedenis. Het onderwijs wordt verzorgd door hooggekwalificeerde docenten die de praktijk kennen. Je vakkennis komt op academisch niveau en wordt breder, dieper en up-to-date. En wat je leert kun je direct in je werk toepassen. Lastig te combineren? We bieden een flexibel deeltijdprogramma. Meld je aan voor een vrijblijvend intakegesprek: mastereducation@hva.nl.

CREATING TOMORROW

HVA.NL/MASTEREDUCATION

WORD MASTER OF EDUCATION

Een investering in jezelf die je op voorsprong zet!

Kies voor de eerstegraads lerarenopleiding Geschiedenis bij Fontys in Tilburg.

- Driejarige opleiding
- Lessen op woensdagmiddag en -avond
- Accent op vakinhoud, onderzoek en brede rol eerstegraads docent
- Kleinschalig karakter

Wel kennis vergroten maar geen tijd voor een volledige opleiding?

Volg vrijblijvend **losse modules** van de opleiding Master of Education.

Kijk op fontys.nl/flot-masters voor meer informatie.

Fontys Lerarenopleiding Tilburg

VIER TENTOONSTELLINGEN IN RMO

Het Rijksmuseum van Oudheden heeft begin april vier tentoonstellingen geopend. De opmerkelijke rituelen van de oude Egyptenaren rond dood en begraven komen aan bod in *Egypte. Land van onsterfelijkheid*, in *Vlijmscherp verleden* draait alles om de fascinerende geschiedenis en symboliek van het zwaard, en *Romeinse kust* vertelt het verhaal over de kust van Nederland in de Romeinse tijd. In de hal van het museum exposeert kunstenaar Teun van Staveren de schilderijenserie *Baalbek bewonderd*. Zie www.rmo.nl.

Achterzijde van een reliekhouders met stigmatisatie van Franciscus, Limoges, ca. 1250-1270, Musée national du Moyen Âge-thermes de Cluny.

FRANCISCUS VAN ASSISI

Museum Catharijneconvent presenteert tot en met 5 juni de tentoonstelling over een van de beroemdste heiligen ter wereld: Franciscus van Assisi. De veelzijdige heilige is al eeuwenlang een inspiratiebron voor kunstenaars. Wie was Franciscus van Assisi? Wat waren zijn idealen en hoe gingen kunstenaars met Franciscus' gedachtegoed om? De tentoonstelling geeft aan de hand van prachtige kunstwerken van beroemde kunstenaars antwoord op deze vragen. Kunsthistoricus prof. dr. Henk van Os is gastconservator. Op meeslepende wijze neemt hij de bezoeker mee door zijn afscheidstentoonstelling als universiteitshoogleraar.

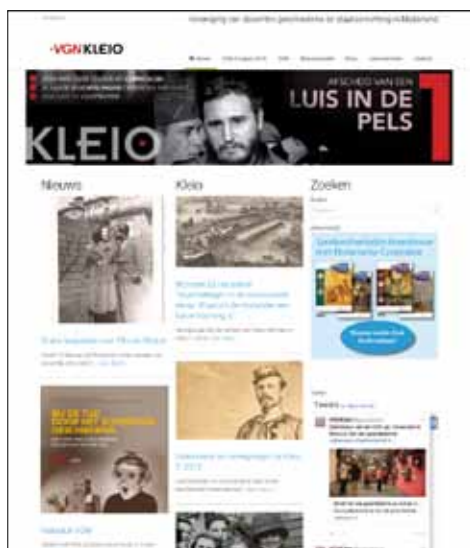
Op zondag 10 april om 15.00 uur geeft Henk van Os een college in TivoliVredenburg in Utrecht over Franciscus van Assisi. Hij neemt de toehoorders mee in de wereld van de kunstgeschiedenis. Meeslepende en persoonlijke verhalen brengen prachtige kunstwerken van grote meesters dichterbij dan ooit. Kaarten voor het college zijn verkrijgbaar via www.tivolivredenburg.nl. Informatie over de tentoonstelling is te vinden via www.catharijneconvent.nl.

ALVA IN NEDERLAND

In het Belasting & Douane Museum in Rotterdam is sinds 1 april een tentoonstelling over de Nederlandse opstand en in het bijzonder het optreden van de hertog van Alva in de Nederlanden te zien. Deze tentoonstelling gaat over de Tachtigjarige Oorlog (ook wel de Nederlandse Opstand genoemd) die begon als een belastingopstand. Het verzet tegen de Tiende Penning was een strijd om zelfbeschikking. Het recht om belastingen te heffen is immers essentieel om een land op een goede manier te kunnen besturen. Het pronkstuk wordt het harnas van de hertog van Alva, dat voor de tentoonstelling vanuit Wenen naar Rotterdam komt.

Geuzenpenning met het opschrift 'Endespit delames' ('In weerwil van de mis'), ca. 1570.

• VGN KLEIO •

De functie is vrijwillig, u ontvangt wel boekenbonnen voor uw bijdrage. Bent u iemand met deze vaardigheden en lijkt het u leuk om deel uit te maken van de Kleio-redactie? Schrijf dan een mail aan redactie@vgnkleio.nl t.a.v. Ben Vriesema.

KLEIO ZOEKT OP KORTE TERMIJN EEN WEBREDACTEUR.

(PRIMAIRE) TAKEN:

- Plaatsen en eventueel bewerken van aanvullend lesmateriaal en informatie bij Kleio op de VGNKleio-website.
- Plaatsen en eventueel nabewerken van advertenties op de website.
- Bijhouden van het online Kleio-archief.
- Verwerken van aanvragen voor losse artikelen uit Kleio (een pdf-versie van het artikel versturen).
- Technisch beheer van het VGN-examenforum tijdens de examenperiode.
- Oplossen van kleine technische problemen op de website.
- Meedenken over de doorontwikkeling van de VGNKleio-website.

WE ZOEKEN IEMAND MET:

- ervaring met Wordpress en met Wordpress plugins;
- basiskennis html;
- ervaring met DTP-programma's zoals Photoshop en Acrobat Professional (lieft ook iemand die die programma's zelf heeft);
- ervaring in schrijven voor het web;
- ervaring met forumbeheer.

• VGN KLEIO •

KOM NAAR DE JAARVERGADERING

De jaarvergadering van de VGN komt eraan en leden zijn van harte welkom om hierbij aanwezig te zijn! Dit is een belangrijk jaar voor de VGN. Gaan we een traditie neerzetten met ons Nationaal Geschiedenis-onderwijscongres? Gaan we het landelijk onderwijsbeleid beïnvloeden via onze visie? Blijft geschiedenis een belangrijk onderwijsvak? Krijgen we meer onderling contact tussen VGN-bestuur en de VGN-commissies en tussen de actieve VGN-leden en het veld? Een andere vraag is ook: hoe werken de verschillende commissies en wat doen ze precies? Wilt u als lid meepraten over uw vereniging, kom dan naar de jaarvergadering.

JAARVERGADERING VGN

18 april 2016, 18.00-20.00 uur (inloop van 17.30-18.00 uur met soep en broodjes)
Pastoraal Centrum, Rozenstraat 1 (naast parkeergarage La Vie), Utrecht

HOORCOLLEGE OVER RUSLAND EN POETIN

Rusland zit vast in een archaïsche machtsstructuur. De politiek in het Kremlin heeft heimwee naar de oude machtspositie uit de tijd van het communistische regime. Poetin lijkt te worden gedreven door wroeging en wraak. Dat werd duidelijk door de inlijving van de Krim en de hybride oorlog in Oost-Oekraïne. Wat drijft Poetin? Hoe ziet zijn 'Russische wereld' eruit en wat betekent zijn politiek voor de toekomst van Rusland en van landen in zijn invloedssfeer, zoals Oekraïne? Zijn wij getuige van de fantoompijn van een uiteengevallen imperium of van een opmars naar een nieuwe hegemonie? In vier colleges van ongeveer een uur geven Rusland- en Oekraïne-kenners Hubert Smeets, Michel Krielaars, Marc Jansen en Laura Starink een historisch overzicht van het Rusland van Poetin. Met aandacht voor de persoon Poetin, de historische ontwikkelingen in de Russische maatschappij en de achtergronden in de Oekraïne-crisis.

Het Rusland van Poetin, Een hoorcollege over de historische ontwikkelingen in Rusland en Oekraïne. Duur: ca. 4 uur. Prijs: € 20,00 Verkrijgbaar via Home Academy.

Vladimir Poetin praat met Barack Obama (en Lavrov en Kerry) over Syrië, 2015.

Auschwitz, Polen (2008). Een sportvereniging uit Hongarije bezoekt het voormalige naziconcentratiekamp. Foto: Roger Cremers.

HERINNERING OF VERMAAK

Jongere generaties zoeken overal in Europa naar nieuwe manieren om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden. Daarbij vervaagt de grens tussen herdenking en belevenis, tussen herinnering en vermaak. De Nederlandse fotograaf Roger Cremers merkte deze ontwikkelingen op en begon ze vast te leggen. Zijn foto's maakten veel los, ook internationaal. Verzetmuseum Amsterdam organiseert voor het eerst in Nederland een solotentoonstelling met het werk van World Press Photowinnaar Roger Cremers. Arnon Grunberg schreef over de foto's: 'De spanning die in vrijwel alle foto's van Cremers te vinden is, is de spanning tussen de sacrale plek en de bezoekers van de plek die (ongewild) aan ontheiliging doen, zodat de kijker telkens weer in tweestrijd verkeert: kijkt hij naar een sacrale plek of kijkt hij naar de ontheiliging ervan?' www.verzetmuseum.org

LEGENDE VAN CUNERA VERSTRIPT

Het Utrechtse stripcollectief De Inktpot heeft voor de derde keer een historisch gegeven als uitgangspunt genomen voor een *gesamtkunstwerk*. Na Sint-Maarten en de Vrede van Utrecht (1713) heeft men zich gericht op Cunera, de stadspatrones van Rhenen. Elf stripmakers en een producenten hebben op ingenieuze wijze een historisch verhaal tot leven gewekt, hierbij uitgaand van een artikel van Marijke Carasso-Kok in het *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 2001.

De legende van Cunera kent drie varianten: een volksverhaal uit de vroege middeleeuwen, een in de latere middeleeuwen verchristelijkte versie ter meerdere eer en glorie van de plaatselijke machthebbers, en een heiligenleven, ingebed in de katholieke traditie. De drie verhalen worden op de bovenste helft van de strip verteld, waarbij achtergrondstrips op de onderste helft zijn verbeeld. De verbindende schakel tussen de verhalen is een foto-strip, met als hoofdfiguren een scholiere uit Rhenen en haar leraar geschiedenis, die uiteindelijk in het Museum Catharijneconvent de daar bewaarde *worgdoek* zien.

De halsdoek van Cunera. Dat leven ende die passie vander heyliger maget sinte kunera die in die stadt van rhenen rustende is. De inktpot, Utrecht 2015, 48 blz., € 10,00.

HISTOCRYPTO

Welke historische persoon is hier cryptisch beschreven?

**DING
FLOF
BIPS**

† 19X2

Stuur het antwoord vóór 13 april 2016 naar redactie@vgnkleio.nl. Het antwoord op de Histocrypto uit Kleio 1 was: vogelvrij (verklaarden). Het juiste antwoord kwam van Matthijs Droog uit Groningen. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

SLAPPE SOEP

Ik was in een slecht humeur, dus ik pakte dat knotsgekke rapport van de commissie-Schnabel er nog eens bij met de onderwijsdoelen voor 2032, om even flink te lachen.

Had ik in de werkgroep gezeten, dan had ik maar één doel geopperd, maar dan, vlug een beetje, al voor 2025: maximaal 20 lessen in de week voor maximaal 25 leerlingen per klas. Ik zie het al voor me: #2025. Maar nee, zulke heldere, praktische doelen biedt het rapport helaas niet.

Het is een vergaarbak van open deuren en holle retoriek, zoals al door menigeen is opgemerkt. Dat is nogal wiesdes, want *too many cooks spoil the broth*. Jan en alleman kookte mee, maar uiteindelijk heeft niemand in het onderwijs ook maar iets aan deze nietszeggende toekomstvisie. En hoe komt het vak geschiedenis er in het rapport van af? Als het aan Schnabel ligt, dan gaat het vak geschiedenis met aardrijkskunde en economie op in het kennisdomein Mens & Maatschappij. Kennis moet worden gekoppeld aan 'het aanleren van vakoverstijgende vaardigheden', volgens Schnabel.

'Dat de staatssecretaris parate kennis ontbeert, betekent niet dat de nieuwe generatie die mag missen'

In het rapport winnen de vaardigheden het van de kennis. Het hoofd hoeft geen encyclopedie meer te zijn, want de Google-god levert de kennis, anno 2032. Het rapport leunt sterk op de ontzettend gehypete *21st Century Skills* zoals probleemoplossend vermogen, kritisch denken, samenwerken, creativiteit, sociale vaardigheden, culturele sensitiviteit en digitale geletterdheid. Alsof we leerlingen niet altijd tot kritische, creatieve, sociaalvaardige en cultureel gevoelige burgers hebben opgeleid.

Het behoeft overigens geen betoog dat Engels de grote cultuurdragers Frans en Duits *knock-out* slaat in het rapport. Ook dat nog.

Dat de staatssecretaris parate kennis ontbeert, betekent niet dat de nieuwe generatie die mag missen. Zonder flinke feitenkennis sla je de plank mis in discussies, zie je geen verbanden en kom je niet tot nieuwe inzichten. Nieuwe kennis plakt in het hoofd aan oude kennis en verwordt tot een bruisend geheel van nieuwe ideeën. Hoe kan een leerling kritisch, creatief of cultureel-sensitief worden als hij geen gedegen kennis heeft van literatuur, kunst, geschiedenis en de wereld om hem heen?

Kennis wordt in het rapport wel genoemd, maar de 'skills' hebben duidelijk een streepje voor. Google eens *21st Century Skills* en zie hoeveel bureaus er al mee aan de haal zijn gegaan.

Het rapport herbergt stagnatie in plaats van visie. Door feitenkennis, de *humanities* en de grote Europese talen op het tweede plan te laten komen, sluiten we de deuren naar het Europese verleden waar we in de toekomst niet zonder kunnen. ■

Wil je op deze column reageren? Mail naar maarmeneer@gmail.com.

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfiefhebber.

LESPAKKET OVER JODENVERVOLGING

Vmbo-scholen kunnen sinds kort gebruikmaken van het digitale lespakket *Ellis & Bernie*. Aan de hand van het waargebeurde verhaal van Ellis en Bernie krijgen leerlingen meer inzicht in de gevolgen van discriminatie en Jodenvervolg. Deze grote thema's worden op een persoonlijke manier behandeld. In het lesmateriaal is telkens een koppeling gemaakt met de actualiteit. Het lespakket bestaat uit een korte film van ruim 30 minuten, een serie filmclips, zes lessen, een docentenhandleiding en een werkboekje voor leerlingen. *Ellis & Bernie* sluit aan op het curriculum van de vakken Geschiedenis en Maatschappijleer in de onderbouw van het vmbo. *Ellis & Bernie* is een non-profitproject. Het lesmateriaal is kosteloos te gebruiken door alle scholen. ellisbernienl

COMEDY OVER IJZEREN EEUW

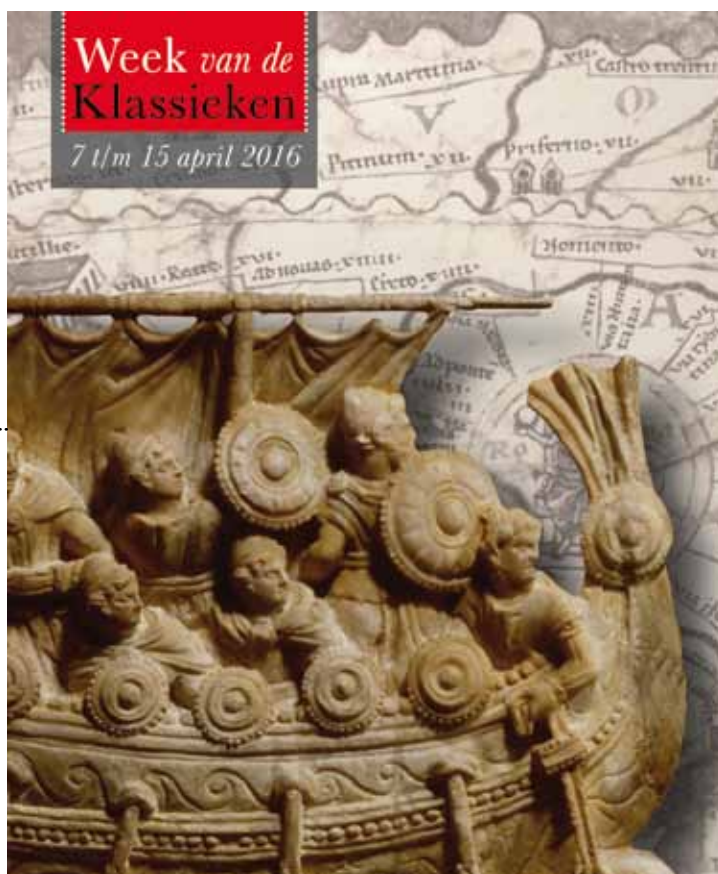
Op tv is de serie al afgelopen, maar online zijn alle afleveringen nog terug te kijken van *Welkom in de IJzeren Eeuw*. Na eerdere series van de NTR over de Romeinen en de Gouden Eeuw staat deze keer de negentiende eeuw in Nederland centraal: van de Franse bezetting onder Lodewijk Napoleon en de geboorte van ons koningshuis tot kinderarbeid en de grote uitvindingen: de eerste trein, de eerste voetbalwedstrijd en de eerste spijkerbroek. Koning Willem I, II, en III, Vincent van Gogh, de jonge Wilhelmina, Thorbecke, Aletta Jacobs; ze zijn allemaal allang dood maar voor deze serie maken ze een uitzondering en komen ze op de bank bij talkshowhost Dorine Goudsmit (Plien van Bennekom). Bij de serie hoort een website: www.zapp.nl/1700-welkom-in-de-ijzeren-eeuw.

Beeld uit de aflevering over kunst. Foto: Ben van Duin.

WEEK VAN DE KLASSIEKEN

De negende editie van de Week van de Klassieken (7-15 april 2016) pakt uit rond het thema 'Quo Vadis? Reizen in de Oudheid'. Het Allard Pierson Museum, Museum het Valkhof, Tresoar, het Rijksmuseum van Oudheden e.a. organiseren activiteiten voor mensen van alle leeftijden, zoals lezingen, rondleidingen, debatten, de jaarlijkse pubquiz en een mini-tentoonstelling. Luc Verhuyck schreef voor de Week het geschenkbokje *Wandelen door het antieke Rome* (€ 2,50, Uitgeverij Athenaeum en Ambo | Anthos). Een actueel overzicht van alle activiteiten staat op www.weekvandeklassieken.nl

COLUMNS OVER POLITIEK

Wekelijks belichten Bert van den Braak en Joop van den Berg op de website parlement.com de politieke ontwikkelingen vanuit staatsrechtelijk, politicologisch of historisch perspectief. De onderwerpen variëren van partijpolitieke ontwikkelingen tot constitutionele vraagstukken en van typisch Nederlandse thema's tot tendensen die zich in de Europese Unie voordoen. Met de columns hopen de auteurs vanuit hun eigen gezichtspunt een bijdrage te leveren aan het denken over politieke thema's en ontwikkelingen. Voor docenten in het voortgezet onderwijs en studenten/docenten van de lerarenopleiding geschiedenis zijn deze columns lezenswaardig. Geïntereseerden kunnen zich online aanmelden voor de wekelijkse column. Deze wordt wekelijks per mail verstuurd.

ARCHEOLAB UTRECHT

In het Universiteitsmuseum Utrecht is sinds kort het *ArcheoLAB* geopend. In deze nieuwe tentoonstelling én werkplaats maken bezoekers kennis met het werk van een archeoloog en van wetenschappers van de Universiteit Utrecht. Bezoekers kunnen de archeologie van heel dichtbij beleven door zelf mee te helpen, in gesprek te gaan met een archeoloog of hun eigen vondst te onderzoeken. Elke dag zijn er (amateur) archeologen en wetenschappers aan het werk in het *ArcheoLAB*. Bezoekers kunnen met ze in gesprek of meehelpen met hun onderzoek door archeologisch materiaal te sorteren. Bezoekers die zelf ook iets bijzonders hebben gevonden, kunnen hun vondst meenemen. Samen met een archeoloog wordt de meegebrachte vondst onderzocht.

ONLINE ARCHIEF WO I

De online databank *Nieuws van de Grootte Oorlog* is een van de grootste online verzamelingen van persmateriaal uit de Eerste Wereldoorlog. De digitale kranten, frontbladzijdes en tijdschriften op www.nieuws-vandegrooteoorlog.be zijn toegankelijk voor iedereen. De kranten zijn doorzoekbaar op trefwoord. Hierdoor is *Nieuws van de Grootte Oorlog* een uiterst gebruiksvriendelijke tool. Daarnaast kan je ook zoeken op plaats van uitgave en filteren op naam van een krant, op publicatiedatum, enzovoort. Het diverse aanbod binnen *Nieuws van de Grootte Oorlog* bevat niet alleen een schat aan informatie over de Eerste Wereldoorlog zelf, maar ook over sociaal-economische en culturele aspecten van de samenleving anno 1914-1918.

WERELDGESCHIEDENIS

De commissie Wereldgeschiedenis van de VGN heeft dit jaar een aantal interessante activiteiten gepland. Begin juli is er de unieke kans om met de commissie naar de World History Association-conferentie te gaan die dit jaar in Gent in België wordt gehouden. Het thema van de conferentie (die overigens in het Engels wordt gehouden) is *Global Conflict en Transformation of the Global Countryside*. Tijdens de conferentie komen historici en geschiedenisdocenten uit de hele wereld samen om kennis en ervaringen uit te wisselen in verschillende formats. Meer informatie is te vinden op de website van de conferentie: <http://tiny.cc/K01WHA>.

HET
VOLGENDE
NUMMER VAN
KLEIO
VERSCIJNT
13 MEI

www.tweedewereldoorlog.nl

Portal met lesmateriaal voor het basis-
en voortgezet onderwijs

Merijn Soeters/Verzetmuseum Junior

Digitale lessen

De portal biedt een uitgebreid overzicht en direct toegang tot volledige lesmodules en digitale lessen, ook voor op het digibord. In de diverse lessen is aandacht voor herdenken, herinneren, vieren, vrijheid en democratie, in relatie tot de Tweede Wereldoorlog.

Gast sprekers in de klas

Ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog of recente vredesmissies vertellen belangeloos hun verhaal in de klas. Tweedewereldoorlog.nl biedt de mogelijkheid direct een gast spreker aan te vragen.

Te bestellen materiaal

De portal biedt een overzicht van te bestellen lesmateriaal over de Tweede Wereldoorlog. Bijvoorbeeld diverse boeken, stripverhalen, volledige lespakketten en ook films kunnen direct online worden besteld.

Met de klas naar het museum

De portal tweedewereldoorlog.nl geeft een overzicht van diverse herinneringscentra en oorlogs- en verzetsmusea in het land. In het bijzonder wordt vermeld welke educatieve programma's worden aangeboden. Dit varieert van toegepaste lesprogramma's, speciale rondleidingen met de klas en bijzondere workshops.

